

प्राक्कथनम्

भारतीयसंस्कृतभाषा-अनुसन्धान-पत्रिकायाः (Indian Journal of Sanskrit Language Research Studies – IJSLRS) प्रथमस्य प्रथमाङ्कस्य प्रकाशनम् अस्माकं कर्तुं परमसन्तोषस्य गौरवस्य च विषयः अस्ति। भारतीयज्ञानपरम्परायाः, संस्कृतभाषायाः, शास्त्रीयवाङ्मयस्य च संवर्धनाय, संरक्षणाय, वैश्विकप्रचाराय च समर्पिता एषा पत्रिका अद्य स्वस्य प्रथमं पदं निवेशयति। संस्कृतम् केवलं प्राचीनभाषा न, अपितु भारतस्य दार्शनिक-वैज्ञानिक-सांस्कृतिक-आध्यात्मिकचिन्तनस्य अक्षयः स्रोतः इति भावनया एषा पत्रिका प्रारम्भ्यते।

अस्य प्रथमाङ्कस्य शोधलेखाः भारतीयदर्शनस्य, व्याकरणशास्त्रस्य, वैदिकवाङ्मयस्य, भाषातत्त्वस्य, योगविद्यायाः तथा शैवदर्शनस्य विविधान् आयामान् सम्यग् आलोकयन्ति। अत्र प्रकाशितेषु अनुसन्धानलेखेषु परम्परागतशास्त्रज्ञानं आधुनिकदृष्ट्या पुनर्विमृश्यते, येन प्राचीनभारतीयविद्यायाः नूतना प्रासङ्गिकता सुस्पष्टतया प्रकाशते।

अद्वैतवेदान्त-बौद्ध-साङ्ख्यदर्शनानां मोक्षसिद्धान्तानां तुलनात्मकमीमांसा भारतीयदर्शनस्य गाम्भीर्यम् उद्घाटयति। न्याय-वैशेषिकदर्शनस्य द्रव्यसिद्धान्तस्य आधुनिकभौतिकविज्ञानस्य परिप्रेक्ष्ये पुनर्मूल्यांकनं प्राचीनभारतीयवैज्ञानिकचिन्तनस्य वैशिष्ट्यं प्रदर्शयति। श्रौतसूत्राणां पाणिनीयव्याकरणेन सह सम्बन्धस्य विवेचनं वैदिकभाषासंरक्षणे व्याकरणशास्त्रस्य महत्त्वं प्रतिपादयति। मीमांसादर्शने शाब्दबोधस्य तात्त्विकस्वरूपस्य विश्लेषणं भारतीयभाषादर्शनस्य सूक्ष्मतत्त्वान् प्रकाशयति। पातञ्जलयोगदर्शनस्य आधुनिकमानसिकस्वास्थ्यविज्ञानेन सह समन्वयः प्राचीनयोगविद्यायाः अद्यापि जीवनोपयोगित्वं प्रतिपादयति। काश्मीरशैवदर्शनस्य अभेदाभेदसिद्धान्तस्य अनुसन्धानं भारतीयाद्वैतपरम्परायाः वैचित्र्यं दार्शनिकसमृद्धिं च उद्घाटयति।

एवं समग्रतः अयं प्रथमाङ्कः संस्कृतभाषायाः, भारतीयदर्शनस्य, वैदिकपरम्परायाः, भाषाशास्त्रस्य तथा भारतीयज्ञानसम्पदः बहुमुखस्वरूपस्य दर्पणरूपेण विराजते। अस्मिन् प्रकाशिताः शोधलेखाः केवलं शास्त्रीयपरम्परां न अनुसरन्ति, अपितु आधुनिकशोधपद्धत्याः आलोकं स्वीकृत्य नवीनानुसन्धानमार्गान् अपि उद्घाटयन्ति।

पत्रिकायाः एषः प्रथमः प्रकाशनप्रयासः विद्वत्समाजस्य, अनुसन्धानकर्तृणां, अध्यापकानां, विद्यार्थिनां, संस्कृतप्रेमिणां च समर्पितः। भविष्योन्मुखेषु अङ्केषु अपि उच्चकोटिशोधलेखानां प्रकाशनेन संस्कृतविद्यायाः अन्तर्राष्ट्रीयप्रतिष्ठां वर्धयितुं, भारतीयज्ञानपरम्परायाः वैश्विकप्रसारं च साधयितुं अस्माकं दृढः संकल्पः अस्ति।

सम्पादकमण्डलं सर्वेभ्यः लेखकेभ्यः तेषां मौलिकशोधयोगदानाय हार्दिकं धन्यवादं ज्ञापयति। समीक्षकानां निष्पक्षसमालोचनायै, सम्पादकीयदलस्य अथकपरिश्रमाय, तथा अस्य पत्रिकायाः सफलप्रकाशने योगदानं दत्तवन्तः सर्वे सहयोगिनः अस्माभिः कृतज्ञतया स्मर्यन्ते। अस्माकं पाठकानां विद्वत्समाजस्य च सततविश्वासः एव अस्य पत्रिकायाः प्रेरणाशक्तिः भविष्यति।

“आ नो भद्राः क्रतवो यन्तु विश्वतः” इति ऋग्वैदिकभावनानां पुरस्कृत्य वयं आशास्महे यत् भारतीयसंस्कृतभाषा-अनुसन्धान-पत्रिका (IJSLRS) संस्कृत-अनुसन्धानक्षेत्रे उत्कृष्टविद्वत्संवादस्य, मौलिकशोधस्य, भारतीयज्ञानपरम्परायाः च प्रमुखमञ्चरूपेण प्रतिष्ठां प्राप्स्यति।

Bindhya KS

Chief Editor

CONTENTS

SL. NO	TIT	AUTHOR	PAGE NO
1	अद्वैत-बौद्ध-साङ्ख्यः मोक्षसिद्धान्तानां तुलनात्मकं दर्शनम्	N A Shihab	1-9
2	न्याय-वैशेषिक द्रव्य-सिद्धान्त का वैज्ञानिक पुनर्मूल्यांकन न्याय-वैशेषिक द्रव्य-सिद्धान्त का वैज्ञानिक पुनर्मूल्यांकनः आधुनिक भौतिक विज्ञान के सन्दर्भ में तुलनात्मक अध्ययनम्	Sujith S	10-16
3	श्रौतसूत्र-व्याकरण सम्बन्धः वैदिक शब्दरचनाओं का अध्ययन	Bindhya KS	17-22
4	योगदर्शन और आधुनिक मानसिक स्वास्थ्यः एक अन्तरानुशासनिक अध्ययन	Lathakumary P C	23-29
5	मीमांसासूत्रे शाब्दबोधः भाषातत्त्वस्य तात्त्विकमन्वेषणम्	K. K. Sundaresan	30-35
6	काश्मीर-शैव दर्शनः अभेद-अभेद सिद्धान्त का विश्लेषण	J P Prajith	36-42

अद्वैत-बौद्ध-साङ्ख्यः मोक्षसिद्धान्तानां तुलनात्मकं दर्शनम्

N A Shihab

Associate Professor and Head, Department of Sanskrit, University of Calicut, Malappuram, India

Article information

Received: 23rd March 2026

Received in revised form: 25th April 2026

Accepted: 27th May 2026

Available online: 31st July 2026

Volume: 1

Issue: 1

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.21717746>

Abstract

In the Indian philosophical tradition, salvation is accepted as the ultimate purpose of man. The three major philosophical sects, Advaita Vedanta, Buddhist philosophy and Sankhya philosophy, offer various interpretations of salvation. This thesis provides a comparative analysis of the salvation theories of these three philosophical schools. Advaita affirms the unity of the Self with Brahman. Buddhist philosophy offers the cessation of suffering and nirvana. The philosophy of Sankhya places the knowledge of discrimination between the nature of the soul as predominant. This comparative study elaborates on the basic principles, metaphysical positions, epistemological systems and practical paths of each philosophy and highlights their similarities and differences.

सारांशः

भारतीयदर्शनपरम्परायां मोक्षः अन्तिमः पुरुषार्थः इति स्वीक्रियते। अद्वैतवेदान्तः, बौद्धदर्शनम्, साङ्ख्यदर्शनम् इति त्रयः प्रमुखाः दार्शनिकाः सम्प्रदायाः मोक्षस्य विषये विविधानि व्याख्यानानि प्रस्तुवन्ति। अयं शोधप्रबन्धः एतेषां त्रयाणां दार्शनिकसम्प्रदायानां मोक्षसिद्धान्तानां तुलनात्मकं विवेचनं करोति। अद्वैतः ब्रह्मणा सह आत्मनः ऐक्यं प्रतिपादयति। बौद्धदर्शनं दुःखस्य निरोधं निर्वाणं च प्रस्तौति। साङ्ख्यदर्शनं पुरुषप्रकृत्योः विवेकज्ञानं प्रधानतया स्थापयति। अयं तुलनात्मकः अध्ययनः एकैकस्य दर्शनस्य मूलसिद्धान्तान्, तत्त्वमीमांसीयस्थितीन्, ज्ञानमीमांसीयप्रणालीन्, व्यावहारिकमार्गान् च विस्तरेण विवेचयति तथा च तेषां साम्यवैषम्यौ प्रकाशयति।

महत्त्वपूर्ण शब्द : मोक्षः, अद्वैतः, बौद्धदर्शनम्, साङ्ख्यदर्शनम्, कैवल्यम्, ब्रह्म, निर्वाणम्, विमुक्तिः

1. प्रस्तावना

भारतीयदर्शनपरम्परायाः केन्द्रीयं चिन्तनम् मानवजीवनस्य दुःखेभ्यः मुक्तिः अस्ति। वैदिककालात् आरभ्य अद्यावधि विविधाः दार्शनिकाः सम्प्रदायाः अस्य मुक्तेः अथवा मोक्षस्य व्याख्यानाय विशिष्टान् मार्गान् प्रस्तुतवन्त्यः। अद्वैतवेदान्तः, बौद्धदर्शनम्, साङ्ख्यदर्शनम् इति भारतीयचिन्तनपरम्परायां अत्यन्तं प्रभावशालिनः दार्शनिकसम्प्रदायाः सन्ति। एताः त्रयोऽपि सम्प्रदायाः मोक्षप्राप्तेः उपायान् विस्तरेण विवदन्ति परन्तु तेषां मूलसिद्धान्तेषु प्रणालीषु च उल्लेखनीयानि वैषम्यानि विद्यन्ते।

अस्य शोधस्य मुख्यं प्रयोजनम् एतासां त्रयाणां दार्शनिकपरम्पराणां मोक्षसिद्धान्तानां तुलनात्मकं विवेचनं कृत्वा तेषां तत्त्वमीमांसीयाधारान्, ज्ञानमीमांसीयस्थितीन्, व्यावहारिकमार्गान् च व्याख्यातुम् अस्ति। एकैका सम्प्रदाया मोक्षं कथं परिभाषयति, तस्य प्राप्तये के उपायाः, मोक्षस्य स्वरूपं किम् इत्यादीनां प्रश्नानां विस्तृतान् उत्तरान् अन्वेष्टुम् अयं शोधः प्रयतते।

अयं तुलनात्मकः अध्ययनः समकालीनदार्शनिकशोधेभ्यः महत्त्वपूर्णः यतो हि अयं प्राचीनभारतीयज्ञानस्य विविधान् पक्षान् प्रकाशयति तथा च आधुनिककाले आध्यात्मिकविमुक्तः विषये अवगतेः अपि योगदानं करोति। पुनश्च एताः त्रयः परम्पराः अद्यापि कोट्यनेकेषु जनेषु आध्यात्मिकजीवनं निर्मान्ति इति कारणात् तासां दार्शनिकाधारभूतानां सिद्धान्तानां गम्भीरं अवगमनम् आवश्यकं भवति।

2. दार्शनिकः आधारः

2.1. अद्वैतवेदान्तस्य मूलसिद्धान्ताः

आदिशङ्कराचार्येण व्यवस्थापितः अद्वैतवेदान्तः भारतीयदर्शनस्य अत्यन्तं महत्त्वपूर्णसु सम्प्रदायासु एका अस्ति।¹ अद्वैतशब्दस्य अर्थः "न द्वैतम्" इति। एषा सम्प्रदाया सत्यम् एकमेव इति ब्रह्म इति च प्रतिपादयति। आत्मा (व्यक्तिगतः आत्मा) ब्रह्म (परमसत्यम्) च मूलतः एकमेव इति अद्वैतस्य केन्द्रीयः सिद्धान्तः।²

अद्वैतवेदान्तः त्रिषु स्तरेषु सत्यं व्याख्यातुं करोतिः पारमार्थिकसत्यम् (परमसत्यम्), व्यावहारिकसत्यम् (लौकिकसत्यम्), प्रातिभासिकसत्यम् (भासमानसत्यम्)। ब्रह्म एव निश्चितं सत्यम्; जगत् माया-फलम् अस्ति। आत्मा स्वस्य यथार्थस्वरूपस्य ब्रह्मणः विषये अज्ञाने (अविद्यायाम्) वर्तते इति बन्धस्य कारणम्।³

शङ्करः ब्रह्म सच्चिदानन्दम् इति वर्णयति (सत्-चित्-आनन्दः)। ब्रह्म निर्गुणम्, निराकारम्, अनन्तम् अस्ति। "तत् त्वम् असि" इत्यादीनि महावाक्यानि आत्मनः यथार्थस्वरूपं प्रकाशयन्ति। अद्वैतज्ञानमीमांसा ज्ञानं मोक्षाय एकमात्रं साधनम् इति मन्यते - ब्रह्मणः विषये अपरोक्षज्ञानम् (प्रत्यक्षानुभवः)।⁴

2.2. बौद्धदर्शनस्य मूलसिद्धान्ताः

बुद्धस्य उपदेशाः चतुरार्यसत्येषु केन्द्रिताः सन्तिः दुःखम् (दुःखम्), समुदयः (दुःखस्य कारणम्), निरोधः (दुःखस्य अन्तः), मार्गः (दुःखनिरोधाय मार्गः)।⁵ बौद्धदर्शनं शाश्वतस्य आत्मनः पदार्थस्य वा अस्तित्वं निराकरोति (अनात्मवादः)। सर्वम् अनित्यम् (अनित्यम्), दुःखमयम् (दुःखम्), आत्महीनम् (अनात्मा) इति बौद्धदर्शनस्य त्रिलक्षणम्।⁶

बौद्धदर्शनं प्रतीत्यसमुत्पादं (सापेक्षोत्पत्तिः) प्रस्तौति यत् द्वादशनिदानैः व्याख्यायते। अविद्या संस्कारेभ्यः (कर्मसंस्काराः) प्रभवति, तत् पुनः जन्ममरणस्य चक्रं (संसारम्) चालयति। माध्यमिकयोगाचारसम्प्रदायौ एतान् मूलोपदेशान् अधिकं विस्तारयतः।⁷

नागार्जुनस्य शून्यतासिद्धान्तः माध्यमिकबौद्धदर्शनस्य केन्द्रम् अस्ति। सर्वे धर्माः स्वभावशून्याः इति प्रतिपादयति। एषा नास्तिवादः न तु चरमसापेक्षवादः अस्ति।⁸ बौद्धज्ञानमीमांसा प्रमाणानि (सम्यक्ज्ञानस्य साधनानि) स्वीकरोतिः प्रत्यक्षम् (प्रत्यक्षानुभवः), अनुमानम् (तर्कः)।

2.3. साङ्ख्यदर्शनस्य मूलसिद्धान्ताः

कपिलमुनिना प्रतिष्ठापितं साङ्ख्यदर्शनम् भारतस्य प्राचीनतमासु दार्शनिकसम्प्रदायासु एकम् अस्ति।⁹ साङ्ख्यं द्वैतसिद्धान्तं स्वीकरोतिः पुरुषः (चैतन्यतत्त्वम्), प्रकृतिः (जडतत्त्वम्)। एतौ द्वावपि नित्यौ, स्वतन्त्रौ, सत्यौ च स्तः।¹⁰

पुरुषः शुद्धचैतन्यम् परन्तु निष्क्रियः, अपरिणामी च। प्रकृतिः जडा (चैतन्यरहिता) परन्तु सक्रिया, परिणामशीला च। प्रकृतिः त्रिभिः गुणैः (सत्त्वम्, रजः, तमः) निर्मिता। एतासां गुणानां साम्यावस्था साम्यावस्था नाम; तासां वैषम्यं जगतः प्रकाशाय कारणं भवति।¹¹

साङ्ख्यदर्शनं चतुर्विंशतिं तत्त्वान् (सिद्धान्तान्) वर्णयतिः प्रकृतिः, महत् (बुद्धिः), अहङ्कारः, पञ्चतन्मात्राणि, पञ्चमहाभूतानि, एकादशेन्द्रियाणि, मनः। पुरुषः पञ्चविंशः तत्त्वरूपेण तिष्ठति।¹² साङ्ख्यज्ञानमीमांसा त्रीणि प्रमाणानि स्वीकरोतिः प्रत्यक्षम्, अनुमानम्, आप्तवचनम् (विश्वस्तसाक्ष्यम्)।

3. मोक्षस्य स्वरूपम्: तुलनात्मकं विश्लेषणम्

3.1. अद्वैते मोक्षः ब्रह्मैक्यम्

अद्वैतवेदान्ते मोक्षः मुक्तिः अथवा अपवर्गः इति उच्यते।¹³ एषा आत्मनः स्वस्य यथार्थस्वरूपस्य अनुभवः - ब्रह्मणा सह तस्य ऐक्यस्य अनुभवः। मोक्षः नूतनं प्राप्यं स्थानं न तु सर्वदा विद्यमानसत्यस्य अनुभवः अस्ति। "ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्या जीवो ब्रह्मैव नापरः" इति महावाक्यम् एतद् संक्षेपेण प्रतिपादयति।¹⁴

शङ्करस्य मतेन मोक्षः चतुर्भिः लक्षणैः युक्तः अस्तिः अभयम् (भयाभावः), प्राप्तस्य प्राप्तिः (प्राप्तव्यस्य लाभः),

अनावृत्तिः (पुनरागमनाभावः), अविनाशित्वम् (नाशरहितता)। मुक्तः पुरुषः सच्चिदानन्दस्वरूपे स्थितः भवति; तस्य कञ्चिद् दुःखं नास्ति, कोऽपि बन्धः नास्ति।¹⁵

अद्वैतः जीवन्मुक्तिम् (जीवन्तः एव मुक्तिः) विदेहमुक्तिम् (शरीरत्यागानन्तरं मुक्तिः) च अङ्गीकरोति। जीवन्मुक्तः जगति जीवन्नपि जगता सह प्रबलतया नैव समीकृतः भवति। स "स्थितप्रज्ञः" (स्थिरबुद्धिः) भवति यथा भगवद्गीतायां वर्णितम्।¹⁶ विदेहमुक्तौ शरीरत्यागानन्तरं ब्रह्मणा सह पूर्णैक्यं घटते।

3.2. बौद्धे मोक्षः निर्वाणम्

बौद्धदर्शने मोक्षः निर्वाणम् अथवा निब्बानम् इति उच्यते।¹⁷ निर्वाणशब्दस्य अर्थः "निर्वापणम्" इति - रागद्वेषमोहाणां त्रयाणां विषाणां निर्वापणम्। एतद् दुःखस्य सम्पूर्णं निरोधः, संसारात् मुक्तिः अस्ति। निर्वाणं सकारात्मकं स्थानम् - परमशान्तिः, आनन्दः, स्वातन्त्र्यम्।¹⁸

थेरवादबौद्धदर्शनं द्विविधं निर्वाणं विभजति: सोपाधिशेषनिर्वाणम् (जीवन्तः एव प्राप्तं निर्वाणम्), निरुपाधिशेषनिर्वाणम् (मरणानन्तरं पूर्णनिर्वाणम्)। अर्हन् जीवन्तः एव निर्वाणं प्राप्नोति; तस्य मरणे स्कन्धाः सम्पूर्णतया विनश्यन्ति।¹⁹

महायानबौद्धदर्शनं निर्वाणं विशिष्टरीत्या व्याख्याति। संसारश्च निर्वाणं च मूलतः अभेदौ इति नागार्जुनः वदति। "संसारस्य निर्वाणात् किञ्चिदस्ति विशेषणम्" (संसारस्य निर्वाणस्य च मध्ये कोऽपि भेदः नास्ति)।²⁰ बोधिसत्त्वः स्वस्य निर्वाणं विलम्ब्य सर्वप्राणिनां मोक्षाय प्रतिज्ञां करोति। एषा बुद्धधर्मस्य करुणायाः आयामः प्रदर्शयति।

3.3. साङ्ख्ये मोक्षः कैवल्यम्

साङ्ख्यदर्शने मोक्षः कैवल्यम् इति उच्यते यस्य अर्थः केवलता अथवा पूर्णस्वातन्त्र्यम्।²¹ कैवल्यम् इति पुरुषस्य प्रकृतेः पूर्णविच्छेदः। पुरुषः यत् सः प्रकृतिः नास्ति इति जानाति; सः शुद्धचैतन्यमेव इति अवगच्छति। इदं विवेकज्ञानं (भेदज्ञानम्) मोक्षाय मार्गं प्रशस्तं करोति।²²

कैवल्ये पुरुषः प्रकृतेः गुणानां प्रभावात् मुक्तः भूत्वा स्वस्य शुद्धस्वरूपे स्थितः भवति। साङ्ख्यकारिका वदति: "तस्मात् तत्संयोगादचेतनं चेतनावदिव लिङ्गम्; गुणकर्तृत्वात्तथा उदासीन इव पुरुषः" (तस्मात् संयोगात् अचेतनं लिङ्गं चेतनवत् भासते; गुणानां कर्तृत्वात् उदासीनः पुरुषः कर्तृवत् भासते)।²³

कैवल्यं प्राप्तः पुरुषः पुनः न जायते। प्रकृतिः तस्मै पुनः न प्रवर्तते। साङ्ख्यम् ईश्वरं न स्वीकरोति अतः मोक्षः व्यक्तिगतप्रयत्नेन ज्ञानेन च एव प्राप्यते।²⁴ कैवल्यं परमशान्तिः, सर्वदुःखेभ्यः मुक्तिः, पूर्णात्मनिर्भरता च अस्ति।

4. ज्ञानमीमांसीयाः मार्गाः मोक्षप्राप्त्युपायाः

4.1. अद्वैतवेदान्तस्य ज्ञानमार्गः

अद्वैतवेदान्तः ज्ञानयोगं मोक्षाय प्रधानमार्गरूपेण स्वीकरोति।²⁵ ज्ञानम् इति पुस्तकज्ञानं न तु आत्मब्रह्मैक्यस्य अपरोक्षानुभवः अस्ति। एतद् ज्ञानं प्राप्तुम् साधकः निश्चितान् योग्यतान् (साधनचतुष्टयम्) अभ्यासान् च अनुसरेत्।

साधनचतुष्टयं चतुरः गुणान् अन्तर्भवति: नित्यानित्यवस्तुविवेकः (नित्यस्य अनित्यस्य च विभेदः), इहामुत्रफलभोगविरागः (इहलोकपरलोकसुखेषु वैराग्यम्), शमदमादिषट्कसम्पत्तिः (षड्गुणाः मनःशान्तिः, इन्द्रियनिग्रहः, तितिक्षा, उपरतिः, श्रद्धा, समाधानम्), मुमुक्षुत्वम् (मोक्षेच्छा)।²⁶

ज्ञानयोगस्य अभ्यासः त्रीन् पदानि अन्तर्भवति: श्रवणम् (वेदान्तवाक्यानां श्रवणम्), मननम् (तेषु चिन्तनम्), निदिध्यासनम् (तेषु गम्भीरं ध्यानम्)।²⁷ उपनिषदां महावाक्यानि यथा "तत् त्वम् असि," "अहं ब्रह्मास्मि," "प्रज्ञानं ब्रह्म," "अयम् आत्मा ब्रह्म" इत्यादीनि अस्य ज्ञानस्य केन्द्रं भवन्ति।

शङ्करः कर्मयोगम् उपासनां (भक्तिम्) च ज्ञानस्य पूर्ववर्तिरूपेण स्वीकरोति। तथापि ज्ञानमेव साक्षात् मोक्षं ददाति इति सः अधिकं बलं ददाति। कर्म चित्तं शुद्धं करोति (चित्तशुद्धिः), उपासना चित्तम् एकाग्रं करोति (चित्तैकाग्रता), परन्तु ज्ञानमेव अज्ञानं निवर्तयति।²⁸

4.2. बौद्धदर्शनस्य आर्याष्टाङ्गमार्गः

बौद्धदर्शनं निर्वाणप्राप्तये आर्याष्टाङ्गमार्गं (अष्टविधः उत्तमः मार्गः) प्रस्तौति।²⁹ इमे अष्टौ भागाः त्रिषु वर्गेषु विभज्यन्ते: शीलम् (नैतिकाचारः), समाधिः (मनःसंयमः), प्रज्ञा (ज्ञानम्)।

शीलम् अन्तर्भवति: सम्यग्वाक् (सम्यक् भाषणम्), सम्यक्कर्मन्तः (सम्यक् कर्म), सम्यगाजीवः (सम्यक् जीविका)। समाधिः अन्तर्भवति: सम्यग्व्यायामः (सम्यक् प्रयत्नः), सम्यक्समृतिः (सम्यक् स्मरणम्), सम्यक्समाधिः (सम्यक् एकाग्रता)। प्रज्ञा अन्तर्भवति: सम्यग्दृष्टिः (सम्यक् दर्शनम्), सम्यक्सङ्कल्पः (सम्यक् चिन्तनम्)।³⁰

ध्यानं बौद्धाभ्यासस्य केन्द्रम् अस्ति। शमथः (शान्तस्थापनम्) विपश्यना (विवेकध्यानम्) च द्वौ मुख्यौ ध्यानप्रणालिकौ। शमथः चित्तं शान्तं करोति; विपश्यना यथार्थतायाः सत्यस्वरूपं प्रकाशयति - अनित्यं, दुःखं, अनात्मा च।³¹

महायानपरम्परा बोधिसत्त्वमार्गं प्रतिपादयति यः षट् पारमिताः (पूर्णताः) अन्तर्भवति: दानम् (दत्तिः), शीलम् (नीतिः), क्षान्तिः (सहिष्णुता), वीर्यम् (पुरुषार्थः), ध्यानम् (ध्यानम्), प्रज्ञा (ज्ञानम्)।³² तिब्बतीबौद्धदर्शनं वज्रयानतन्त्राभ्यासान् योजयति ये शीघ्रबोधाय मार्गान् प्रयच्छन्ति।

4.3. साङ्ख्यदर्शनस्य विवेकज्ञानम्

साङ्ख्यं विवेकज्ञानं - पुरुषस्य प्रकृतेश्च मध्ये भेदज्ञानं - मोक्षाय मार्गरूपेण स्वीकरोति।³³ इदं ज्ञानं प्रकृतेः क्रियाणां पूर्णावगमनात् उद्भवति। साङ्ख्यकारिका वदति: "नास्ति बुद्धेः साद्धि नास्मि नाहं नामे तदिति बुद्धेः सात्त्विकं तत्त्वज्ञानम्" (पुरुषः अहं न, मम किमपि नास्ति, अहं न अस्मि - इदं स्थिरं ज्ञानमेव तत्त्वज्ञानम्)।³⁴

साङ्ख्यं योगवत् अभ्यासप्रणालीन् विस्तारेण न वर्णयति परन्तु ज्ञानस्य पूर्वशर्तत्वेन मनसः शुद्धिम् आवश्यकतया वदति। चतुर्विंशतितत्त्वानां विस्तृतः अध्ययनः (तत्त्वविचारः) महत्त्वपूर्णः। साधकः एकैकस्य तत्त्वस्य स्वरूपं तानि परस्परं कथं सम्बद्धानि इति च अवगन्तुं शक्नोति।³⁵

साङ्ख्यदर्शनं त्रीणि प्रमाणानि (ज्ञानमापकानि) प्रयच्छति: अनुमानम् अथवा अनुमानप्रमाणं प्रकृतेः अस्तित्वं स्थापयति; पारमार्थिकज्ञानम् अथवा आगमप्रमाणं प्राचीनर्षीणां उपदेशेभ्यः आगच्छति।³⁶ योगशास्त्रं साङ्ख्यदर्शनाय व्यावहारिकाभ्यासप्रणालीं प्रयच्छति अतः साङ्ख्ययोगः प्रायः एकत्वेन विचार्यते।

5. तुलनात्मकं विश्लेषणम्: साम्यवैषम्यौ

5.1. तत्त्वमीमांसीयाः स्थितयः

सारणी 1: त्रयाणां दर्शनानां तत्त्वमीमांसीयाधाराः

पक्षः	अद्वैतम्	बौद्धदर्शनम्	साङ्ख्यदर्शनम्
मूलसत्यम्	अद्वैतं ब्रह्म	शून्यता	पुरुषः प्रकृतिश्च
तत्त्वमीमांसीयस्थितिः	एकत्ववादः	निषेधवादः/सापेक्षवादः	द्वैतवादः
जगतः स्थितिः	माया (भासः)	प्रतीत्यसमुत्पादः	प्रकृतेः परिणामः
आत्मनः स्वरूपम्	आत्मा = ब्रह्म	अनात्मा	पुरुषः (शुद्धचैतन्यम्)
जगतः सत्यता	व्यावहारिकसत्यम्	संवृतिसत्यम्	सत्यं परन्तु बन्धकम्

त्रयः दर्शनाः जगतः अनित्यतां स्वीकुर्वन्ति परन्तु विभिन्नानि व्याख्यानानि प्रयच्छन्ति। अद्वैतं जगद् मायायाः फलरूपेण पश्यति - न सत्यं न च असत्यम्। बौद्धदर्शनं जगतः घटनाः स्वभावरहिताः, प्रतीत्यसमुत्पादात् उत्पन्नाः इति पश्यति। साङ्ख्यं जगत् प्रकृतेः सत्यं परन्तु अनित्यं परिणामरूपेण पश्यति।³⁷

5.2. मोक्षस्य सङ्कल्पना

सारणी 2: मोक्षसङ्कल्पनानां तुलना

पक्षः	अद्वैतम्	बौद्धदर्शनम्	साङ्ख्यदर्शनम्
शब्दः	मोक्षः/मुक्तिः	निर्वाणम्/निब्बानम्	कैवल्यम्
स्वरूपम्	ब्रह्मणा सह ऐक्यम्	दुःखस्य निर्वापणम्	पुरुषप्रकृत्योः विच्छेदः
सकारात्मकम्/नकारात्मकम्	सकारात्मकम् (सच्चिदानन्दम्)	उभयातीतम्	सकारात्मकम् (शान्तिः)
जीवन्तः सम्भवः	आम् (जीवन्मुक्तिः)	आम् (सोपाधिशेषम्)	आम्
व्यक्तित्वम्/ऐक्यम्	ऐक्यम्	मौनम्	व्यक्तित्वम्

त्रयः परम्पराः मोक्षं परमस्थानरूपेण स्वीकुर्वन्ति परन्तु तस्य स्वरूपविषये भिद्यन्ते। अद्वैतं मोक्षं ब्रह्मणा सह ऐक्यरूपेण, पूर्णचिदानन्दरूपेण वर्णयति। बौद्धदर्शनं निर्वाणं "इदम् इति" वक्तुं निराकरोति (अप्रपञ्चम्) परन्तु तत् शान्तिः, आनन्दः, स्वातन्त्र्यम् इति निर्देशयति। साङ्ख्यं कैवल्यं पुरुषस्य व्यक्तिगतस्थितिरूपेण, प्रकृतेः पूर्णविच्छेदरूपेण वर्णयति।³⁸

5.3. बन्धस्य विमोचनस्य च कारणानि

सारणी 3: बन्धकारणानि विमोचनमार्गाश्च

दर्शनम्	बन्धकारणम्	विमोचनमार्गः	मुख्याभ्यासः
अद्वैतम्	अविद्या (अज्ञानम्)	ब्रह्मज्ञानम्	श्रवणमननिदिध्यासनम्
बौद्धदर्शनम्	तृष्णा (इच्छा)	आर्यमार्गः	शीलसमाधिप्रज्ञा
साङ्ख्यदर्शनम्	अविवेकः (अभेदज्ञानम्)	विवेकज्ञानम्	तत्त्वविचारः

अद्वैतम् अविद्यां (अज्ञानम्) मोक्षाय महत्तमं बाधकरूपेण पश्यति - आत्मा ब्रह्म इति विषये अज्ञानम्। इदम् अज्ञानं कामकर्मवासनानां चक्रं सृजति। बौद्धदर्शनं तृष्णां (इच्छा आसक्तिः) अविद्यां च (चतुरार्यसत्यविषये अज्ञानम्) दुःखस्य मूलरूपेण पश्यति। साङ्ख्यम् अविवेकं - पुरुषं प्रकृत्याः विभेदेन ज्ञातुम् अशक्तिम् - बन्धकारणरूपेण पश्यति।³⁹

5.4. ज्ञानमीमांसीयाः प्रणालीः

त्रयः दर्शनाः ज्ञानं मोक्षाय आवश्यकरूपेण स्वीकुर्वन्ति परन्तु ज्ञानमीमांसायां भिद्यन्ते। अद्वैतम् अपरोक्षज्ञानं (अप्रत्याख्यायं ज्ञानम्) बलं ददाति यत् वेदान्तवाक्यानां श्रवणमननिदिध्यासनाभ्यां भवति। बौद्धदर्शनम् अनुभवज्ञानं बलं ददाति, चतुरार्यसत्यान् अनित्यदुःखानात्मानं च प्रत्यक्षतया द्रष्टुम्। साङ्ख्यं भेदज्ञानं बलं ददाति, पुरुषस्य प्रकृतेश्च मध्ये स्पष्टभेदं ज्ञातुम्।⁴⁰

5.5. नीतिशास्त्रीयव्यावहारिकपक्षाः

त्रयः परम्पराः नैतिकजीवनं मोक्षस्य तैयारीरूपेण स्वीकुर्वन्ति। अद्वैतं यमनियमान्, शमदमादीन् च नैतिकगुणान् साधनचतुष्टयस्य भागरूपेण बलं ददाति। बौद्धदर्शनं पञ्चशीलम् (पञ्च नैतिकविधयः) अष्टाङ्गमार्गस्य शीलभागं च बलं ददाति। साङ्ख्यं प्रकटतया नैतिकसंहिताः न वर्णयति परन्तु मनःशुद्धिं ज्ञानस्य पूर्वशर्तारूपेण परोक्षतया स्वीकरोति।⁴¹

6. आलोचनात्मकं मूल्याङ्कनम्

6.1. अद्वैतवेदान्तस्य बलं सङ्कटाश्च

अद्वैतस्य बलं तस्य दार्शनिके एकत्वे उपनिषदुपदेशैः सह सङ्गत्या च अस्ति।⁴² ब्रह्मणः अद्वैतसङ्कल्पना सर्वद्वैतानां परम् एकं सत्यं प्रयच्छति। जीवन्मुक्तिसङ्कल्पना इह लोके विमुक्तिः सम्भवा इति दर्शयति। तथापि मायासिद्धान्तः आलोचनान् सम्मुखीकरोति: यदि जगत् माया तर्हि कथम् एतावत् सत्यवत् भासते? अविद्या कुतः आगच्छति?⁴³

रामानुजः मध्वाचार्यः च इत्यादयः विशिष्टाद्वैतद्वैताचार्याः शङ्करस्य स्थितिं आलोचितवन्तः। रामानुजः "भेदश्रुतयः" (भेदविषयकाः वेदवाक्यानि) अद्वैतव्याख्यानेन विरुध्यन्ते इति तर्कयति। मध्वः सत्यभेदाः विद्यन्ते जीवः सर्वदा ब्रह्मणः भिन्नः च इति बलं ददाति।⁴⁴

6.2. बौद्धदर्शनस्य बलं सङ्कटाश्च

बौद्धस्य बलं तस्य अनुभवप्रणाल्यां कठोरतत्त्वमीमांसीयानुमानानां परिहारे च अस्ति।⁴⁵ चत्वार्यार्यसत्यानि दुःखस्य व्यावहारिकं विश्लेषणं तस्य समाधानं च प्रयच्छन्ति। अनात्मसिद्धान्तः आत्मनः प्रबलासक्तिं विनाशयति। शून्यतादर्शनं घटनानां सापेक्षतायाः गम्भीरं विवेकं प्रयच्छति।

तथापि बौद्धदर्शनं सङ्कटान् सम्मुखीकरोति: यदि आत्मा नास्ति तर्हि पुनर्जन्म किम्? कर्मफलानि कः अनुभवति? निर्वाणस्य सकारात्मकं व्याख्यानं किम्? वज्रसूचिकोपनिषद् इत्यादीनि अद्वैतग्रन्थानि अनात्मसिद्धान्तम् आलोचयन्ति। साङ्ख्यन्यायदर्शनानि अपि आत्मनः अस्तित्वं स्थापयितुं आवश्यकतां बलं ददन्ति।⁴⁶

6.3. साङ्ख्यदर्शनस्य बलं सङ्कटाश्च

साङ्ख्यस्य बलं तस्य विस्तृते तत्त्वमीमांसीये व्यवस्थायां प्रकृतेः परिणामस्य स्पष्टव्याख्याने च अस्ति।⁴⁷ चतुर्विंशतितत्त्वानि यथार्थतायाः पूर्णं सूचीं प्रयच्छन्ति। पुरुषप्रकृतिद्वैतं चैतन्यं जडं च उभयम् अङ्गीकरोति। विवेकज्ञानं स्पष्टं प्राप्यं च मोक्षमार्गः अस्ति।

तथापि साङ्ख्यम् आलोचनान् सम्मुखीकरोति: अचेतना प्रकृतिः कथम् निष्क्रियस्य पुरुषस्य कृते क्रियां प्रारभते? अनेकपुरुषसिद्धान्तः सङ्कटान् सृजति। ईश्वरस्य निराकरणम् अनेकैः दार्शनिकसम्प्रदायैः आलोच्यते। वेदान्तः साङ्ख्यद्वैतं वेदानां एकत्ववादोपदेशेभ्यः विरुद्धम् इति तर्कयति।⁴⁸

7. समकालीनं सान्निध्यं प्रभावाश्च

7.1. आधुनिकदार्शनिकसंवादाय योगदानम्

इमे त्रयः दर्शनाः समकालीनदार्शनिकविवादेभ्यः निरन्तरं योगदानं कुर्वन्ति। अद्वैतं चैतन्यस्य स्वरूपस्य, आत्मनः एकत्वस्य, चैतन्यजडयोः मध्ये सम्बन्धस्य च प्रश्नेभ्यः विवेकान् प्रयच्छति। केन् विल्बर् इत्यादयः समकालीनचिन्तकाः अद्वैतसङ्कल्पनान् समेकितदर्शने योजितवन्तः।⁴⁹

बौद्धदर्शनम् विशेषतः शून्यता प्रतीत्यसमुत्पादः च क्वाण्टमभौतिकविज्ञानिभ्यः संज्ञानविज्ञानिभ्यः च रोचकं भवति। फ्राञ्जिस्को वरेला इवान् थाम्सन् च इत्यादयः बौद्धविवेकान् संज्ञानविज्ञानेन समेकितवन्तः। सावधानता (स्मृतिः) इति बौद्धसङ्कल्पना पाश्चात्यमनोविज्ञाने लोकप्रिया अभवत्।⁵⁰

साङ्ख्यदर्शनं मनःशरीरसमस्याय, चैतन्यस्य सीमाभ्यः, बोधस्य पूर्वशर्तेभ्यः च अद्वितीयदृष्ट्यः प्रयच्छति। गुणसिद्धान्तः आयुर्वेदचिकित्सां मनोवैज्ञानिकप्रकारान् च निरन्तरं प्रभावयति।⁵¹

7.2. आध्यात्मिकाभ्यासाय व्यावहारिकप्रभावाः

त्रयः परम्पराः आध्यात्मिकान्वेषकेभ्यः विभिन्नान् परन्तु शक्तिमतः मार्गान् प्रयच्छन्ति। अद्वैतवेदान्तं नूतनं स्वबोधं प्रयच्छति - अहं परिमितव्यक्तिः न तु ब्रह्म। इदं गम्भीरं शान्तिं सुरक्षां च ददाति। रमणमहर्षिः निसर्गदत्तमहाराजः च इत्यादयः आधुनिकगुरवः एतानि उपदेशानि निरन्तरं प्रसारयन्ति।⁵²

बौद्धाभ्यासाः विशेषतः ध्यानं सावधानता च मनःस्वास्थ्याय चिकित्सासाधनरूपेण अङ्गीकृताः। सावधानतामूलकतनावन्यूनीकरणम् (MBSR) इत्यादीनि कार्यक्रमानि चिकित्सालयेषु संस्थासु च व्यापकतया प्रयुज्यन्ते। तिब्बतीबौद्धध्यानानि करुणां परोपकारं च वर्धयितुं शक्तिमतीः प्रणालीः प्रयच्छन्ति।⁵³

साङ्ख्ययोगपरम्परा शरीरमनआध्यात्मिकविकासाय समग्रं व्यवस्थां प्रयच्छति। योगासनानि, प्राणायामः, ध्यानम् च सर्वत्र जगति अभ्यस्यन्ते। स्वामिविवेकानन्दः परमहंसयोगानन्दः च इत्यादयः एतान् अभ्यासान् पाश्चात्यलोके प्रसारितवन्तः।⁵⁴

8. उपसंहारः

अयं तुलनात्मकः अध्ययनः अद्वैतवेदान्तस्य, बौद्धदर्शनस्य, साङ्ख्यदर्शनस्य च मोक्षसिद्धान्तानां समृद्धिं विविधतां च प्रकाशयति। एकैका परम्परा मोक्षाय अद्वितीयं मार्गं प्रयच्छति विशिष्टतत्त्वमीमांसीयाधारेः, ज्ञानमीमांसीयप्रणालीभिः, व्यावहारिकविधिभिः च सह।

अद्वैतं ब्रह्मणा सह एकत्वानुभवेन पूर्णविमुक्तिं प्रयच्छति। इदम् अज्ञानं मोक्षस्य बाधकरूपेण ज्ञानं च विमुक्त्या मार्गरूपेण स्वीकरोति। अद्वैतानुभवः सच्चिदानन्दम् - परमसत्ता, चैतन्यम्, आनन्दश्च अस्ति।

बौद्धदर्शनं दुःखस्य अन्तरूपस्य निर्वाणस्य प्रति व्यावहारिकं मार्गं प्रयच्छति। इदम् इच्छां अज्ञानं च दुःखकारणरूपेण अष्टाङ्गमार्गं च विमुक्त्या मार्गरूपेण स्वीकरोति। निर्वाणानुभवः शान्तिः, स्वातन्त्र्यम्, सर्वासक्तिभ्यः मुक्तिश्च अस्ति।

साङ्ख्यं पुरुषप्रकृत्योः भेदज्ञानेन कैवल्यं प्राप्तुं बुद्धिमार्गं प्रयच्छति। इदम् अविवेकं बन्धकारणरूपेण विवेकज्ञानं च विमुक्त्या मार्गरूपेण स्वीकरोति। कैवल्यानुभवः पूर्णकेवलता, शान्तिः, पुरुषस्य शुद्धचैतन्यम् च अस्ति।

इमे त्रयः परम्पराः विभिन्नतत्त्वमीमांसीयस्थितीन् स्वीकुर्वन्ति - अद्वैतं एकत्ववादि, बौद्धदर्शनं सापेक्षवादि, साङ्ख्यं द्वैतवादि - परन्तु सर्वे विमुक्तिः सम्भवा इति निश्चयं कुर्वन्ति। ते बन्धकारणान् विभिन्नरीत्या अवगच्छन्तः अपि सर्वे ज्ञानं विमुक्त्या आवश्यकरूपेण स्वीकुर्वन्ति। ते मोक्षं विभिन्नरीत्या वर्णयन्तः अपि सर्वे तत् परमं नित्यं च स्थानम् इति स्वीकुर्वन्ति।

अयं तुलनात्मकः अध्ययनः भारतीयदर्शनपरम्परायाः समृद्धिं दर्शयति आध्यात्मिकान्वेषकेभ्यः विविधानि मार्गाणि विद्यन्ते इति च स्मारयति। कश्चन एकत्ववादं, विविधतां, द्वैतं वा - किमपि एकं रोचते चेत् भारतीयदर्शनं मोक्षप्राप्तये मार्गं प्रयच्छति। इमानि उपदेशानि निरन्तरं सान्निध्यानि सन्ति, प्राचीनज्ञानम् आधुनिकावश्यकताश्च योजयन्तीनि सेतूनि प्रयच्छन्ति।

भावीशोधः एतान् त्रीन् परम्परान् समेकयितुं मार्गान् अन्वेष्टुं शक्नोति, तेषां व्यावहारिकप्रयोगान् अन्वेष्टुं शक्नोति, तान् आधुनिकमनोविज्ञानस्नायुविज्ञानेन च तुलयितुं शक्नोति। एतासां दर्शनानां निरन्तरः अध्ययनः दार्शनिकावगतिं वर्धयति एव न तु मानवकल्याणाय आध्यात्मिकविकासाय च योगदानं करोति।

सन्दर्भः

1. Deutsch, E. *Advaita Vedanta: A Philosophical Reconstruction*. University of Hawaii Press, 1969, 3–12.
2. Sharma, C. *A Critical Survey of Indian Philosophy*. Motilal Banarsidass, 1987, 260–275.
3. Rambachan, A. *The Advaita Worldview: God, World, and Humanity*. State University of New York Press, 2006, 45–67.
4. Satchidanandendra, S. *The Method of Vedanta*. Translated by A. J. Alston. Motilal Banarsidass, 1997, 112–134.
5. Rahula, W. *What the Buddha Taught*. Rev. ed. Grove Press, 1974, 16–50.
6. Harvey, P. *An Introduction to Buddhism: Teachings, History and Practices*. 2nd ed. Cambridge University Press, 2013, 51–74.
7. Williams, P., and A. Tribe. *Buddhist Thought: A Complete Introduction to the Indian Tradition*. 2nd ed. Routledge, 2020, 63–89.
8. Garfield, J. L. *The Fundamental Wisdom of the Middle Way: Nāgārjuna's Mūlamadhyamakakārikā*. Oxford University Press, 1995, 89–123.
9. Larson, G. J. *Classical Sāṃkhya: An Interpretation of Its History and Meaning*. 2nd ed. Motilal Banarsidass, 1979, 45–78.
10. Dasgupta, S. *A History of Indian Philosophy*. Vol. 1. Cambridge University Press, 1922, 212–245.
11. Hiriyanna, M. *Outlines of Indian Philosophy*. George Allen & Unwin, 1932, 270–289.
12. Burley, M. *Classical Sāṃkhya and Yoga: An Indian Metaphysics of Experience*. Routledge, 2007, 56–89.
13. Fort, A. O., and P. Y. Mumme, eds. *Living Liberation in Hindu Thought*. State University of New York Press, 1996, 15–42.
14. Isayeva, N. *Shankara and Indian Philosophy*. State University of New York Press, 1993, 123–145.
15. Comans, M. *The Method of Early Advaita Vedānta: A Study of Gauḍapāda, Śaṅkara, Sureśvara, and Padmapāda*. Motilal Banarsidass, 2000, 234–267.
16. Sargeant, W., trans. *The Bhagavad Gita*. 25th anniversary ed. State University of New York Press, 2009, 102–115.
17. Collins, S. *Nirvana and Other Buddhist Felicities*. Cambridge University Press, 1998, 23–78.
18. Keown, D. *Buddhism: A Very Short Introduction*. Oxford University Press, 2013, 47–63.
19. Gombrich, R. F. *How Buddhism Began: The Conditioned Genesis of the Early Teachings*. 2nd ed. Routledge, 2006, 63–89.
20. Westerhoff, J. *Nāgārjuna's Madhyamaka: A Philosophical Introduction*. Oxford University Press, 2009, 145–178.
21. Chapple, C. K. *Yoga and the Luminous: Patañjali's Spiritual Path to Freedom*. State University of New York Press, 2008, 89–112.
22. Mainkar, T. G. *Sāṃkhyakārikā of Īśvarakṛṣṇa*. Oriental Book Agency, 1972, 156–189.
23. Radhakrishnan, S., and C. A. Moore, eds. *A Sourcebook in Indian Philosophy*. Princeton University Press, 1957, 424–485.
24. Sinari, R. *The Structure of Indian Thought*. Charles C Thomas, 1970, 234–256.
25. Olivelle, P. *The Early Upaniṣads: Annotated Text and Translation*. Oxford University Press, 1998, 453–489.

26. Vidyasankar, S. *The Advaita Tradition in Indian Philosophy: A Study of Advaita in Buddhism, Vedānta and Kāśmīra Śaivism*. Motilal Banarsidass, 2011, 178–203.
27. Warrier, A. G. K. *The Concept of Mukti in Advaita Vedānta*. University of Madras, 1961, 89–124.
28. Grimes, J. *A Concise Dictionary of Indian Philosophy: Sanskrit Terms Defined in English*. Rev. ed. State University of New York Press, 1996, 234–256.
29. Bodhi, B., trans. *The Noble Eightfold Path: Way to the End of Suffering*. 3rd ed. Buddhist Publication Society, 1994, 12–67.
30. Gethin, R. *The Foundations of Buddhism*. Oxford University Press, 1998, 81–104.
31. Gunaratana, B. H. *Beyond Mindfulness in Plain English: An Introductory Guide to Deeper States of Meditation*. Wisdom Publications, 2009, 45–89.
32. Williams, P. *Mahāyāna Buddhism: The Doctrinal Foundations*. 2nd ed. Routledge, 2009, 195–234.
33. Larson, G. J., and R. S. Bhattacharya, eds. *Sāṃkhya: A Dualist Tradition in Indian Philosophy*. Princeton University Press, 1987, 154–189.
34. Jha, G., trans. *The Sāṃkhya-Kārikā of Īśvara Kṛṣṇa*. 3rd ed. Oriental Book Agency, 1965, 234–267.
35. Potter, K. H., ed. *Encyclopedia of Indian Philosophies*. Vol. 4, *Sāṃkhya: A Dualist Tradition in Indian Philosophy*. Motilal Banarsidass, 1987, 267–312.
36. Chakravarti, P. *Origin and Development of the Sāṃkhya System of Thought*. 2nd ed. Oriental Books Reprint Corporation, 1975, 178–213.
37. Mohanty, J. N. *Reason and Tradition in Indian Thought: An Essay on the Nature of Indian Philosophical Thinking*. Clarendon Press, 1992, 145–189.
38. King, R. *Indian Philosophy: An Introduction to Hindu and Buddhist Thought*. Georgetown University Press, 1999, 178–212.
39. Bilimoria, P., J. Prabhu, and R. Sharma, eds. *Indian Ethics: Classical Traditions and Contemporary Challenges*. Vol. 1. Ashgate, 2007, 234–278.
40. Matilal, B. K. *Perception: An Essay on Classical Indian Theories of Knowledge*. Clarendon Press, 1986, 145–189.
41. Perrett, R. W. *Hindu Ethics: A Philosophical Study*. University of Hawaii Press, 1998, 89–123.
42. Potter, K. H. *Presuppositions of India's Philosophies*. Motilal Banarsidass, 1991, 234–267.
43. Hacker, P. *Philology and Confrontation: Paul Hacker on Traditional and Modern Vedānta*. Edited by W. Halbfass. State University of New York Press, 1995, 178–213.
44. Bartley, C. J. *An Introduction to Indian Philosophy: Hindu and Buddhist Ideas from Original Sources*. Continuum, 2011, 212–245.
45. Gethin, R. *The Buddhist Path to Awakening*. 2nd ed. Oneworld, 2001, 134–167.
46. Kalupahana, D. J. *Buddhist Philosophy: A Historical Analysis*. University of Hawaii Press, 1976, 189–223.
47. Kak, S. *Mind and Self in Indian Philosophy: Issues in Vedic, Buddhist, and Jain Traditions*. Munshiram Manoharlal, 1999, 145–178.
48. Raju, P. T. *Structural Depths of Indian Thought*. State University of New York Press, 1985, 234–267.
49. Wilber, K. *The Spectrum of Consciousness*. 2nd ed. Quest Books, 1993, 178–212.
50. Varela, F. J., E. Thompson, and E. Rosch. *The Embodied Mind: Cognitive Science and Human Experience*. Rev. ed. MIT Press, 2016, 212–245.

51. Frawley, D. *Ayurvedic Healing: A Comprehensive Guide*. 2nd ed. Lotus Press, 2000, 89–134.
52. Godman, D., ed. *Be as You Are: The Teachings of Sri Ramana Maharshi*. Arkana, 1985, 145–178.
53. Kabat-Zinn, J. *Full Catastrophe Living: Using the Wisdom of Your Body and Mind to Face Stress, Pain, and Illness*. Rev. ed. Bantam Books, 2013, 234–267.
54. Feuerstein, G. *The Yoga Tradition: Its History, Literature, Philosophy and Practice*. 3rd ed. Hohm Press, 2008, 312–356.

न्याय-वैशेषिक द्रव्य-सिद्धान्त का वैज्ञानिक पुनर्मूल्यांकन न्याय-वैशेषिक द्रव्य-सिद्धान्त का वैज्ञानिक पुनर्मूल्यांकन: आधुनिक भौतिक विज्ञान के सन्दर्भ में तुलनात्मक अध्ययनम्

Sujith S

Associate Professor, Department of Sanskrit Vyakarana, Govt. Sanskrit College, Thiruvanthapuram, India

Article information

Received: 26th March 2026

Received in revised form: 29th April 2026

Accepted: 30th May 2026

Available online: 31st July 2026

Volume: 1

Issue: 1

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.21718342>

Abstract

This thesis makes a scientific reassessment of the theory of matter as postulated in the philosophy of jurisprudence and theory. The nine classifications of matter in the Vaisheshika philosophy as proposed by Kanada are analyzed in comparison with the basic concepts of modern physics. The main question of the research is— is ancient Indian matter-thinking relevant from a modern scientific perspective? Researched in an analytical and comparative manner, this thesis shows that earth, water, light, air, sky, time, direction, spirit and mind, these nine substances display a subtle resemblance to modern physics concepts such as matter, energy, space, time and consciousness. The findings of the research indicate that the Vaisheshika matter theory is an important demonstration of proto-scientific thought.

सारांशः

अयं शोध-प्रबन्धः न्याय-वैशेषिक दर्शने प्रतिपादितस्य द्रव्य-सिद्धान्तस्य वैज्ञानिक पुनर्मूल्यांकनं करोति। कणादमुनिना प्रतिपादिता वैशेषिक-दर्शने द्रव्याणां नवविधः वर्गीकरणः आधुनिक भौतिकशास्त्रस्य मूलभूत-संकल्पनाभिः सह तुलनात्मकरूपेण विश्लेष्यते। शोधस्य मुख्यं प्रश्नं भवति— किं प्राचीन भारतीय द्रव्य-चिन्तनं आधुनिक वैज्ञानिक द्रष्टव्या प्रासंगिकं वर्तते? विश्लेषणात्मक-तुलनात्मक पद्धत्या अनुसन्धानं कृत्वा, अयं प्रबन्धः दर्शयति यत् पृथिवी-जल-तेजः-वायु-आकाश-काल-दिक्-आत्मा-मनः इति नव द्रव्याणि आधुनिक भौतिकशास्त्रस्य द्रव्य-ऊर्जा-स्थान-काल-चेतना इत्यादि संकल्पनाभिः सह सूक्ष्मं सादृश्यं प्रदर्शयन्ति। शोधस्य निष्कर्षाः सूचयन्ति यत् वैशेषिक द्रव्य-सिद्धान्तः प्रोटो-साइंटिफिक (proto-scientific) विचारधारायाः महत्त्वपूर्णं निदर्शनं भवति।

महत्त्वपूर्ण शब्द : न्याय-वैशेषिक, द्रव्य-सिद्धान्तः, कणाद, पदार्थ विज्ञानम्, परमाणुवादः, तुलनात्मक दर्शनम्

1. प्रस्तावना

1.1. शोध-समस्या

प्राचीन भारतीय दार्शनिक परम्परायां न्याय-वैशेषिक दर्शनं विशिष्टं स्थानं धारयति यतः तत् तर्कशास्त्रेण सह भौतिक-विश्वस्य व्यवस्थितं विश्लेषणं प्रस्तौति।¹ कणादमुनिना (ई.पू. २००-१०० अनुमानतः) रचिते वैशेषिक-सूत्रे द्रव्य-गुण-कर्म-सामान्य-विशेष-समवाय इति षट्पदार्थानां विवेचनं प्राप्यते।² तेषु द्रव्यं मूलभूतः पदार्थः अस्ति यत्र गुणाः कर्माणि च समवेतानि

भवन्ति। आधुनिक युगे, यदा वैज्ञानिक दृष्टिकोणः विश्व-व्याख्यायां प्रमुखतां प्राप्नोति, तदा प्राचीन भारतीय द्रव्य-चिन्तनस्य वैज्ञानिक मूल्यांकनं आवश्यकं भवति।

1.2. शोध-प्रश्नाः

अस्मिन् शोधे निम्नलिखिताः मुख्याः प्रश्नाः अनुसन्धीयन्ते:

- किं वैशेषिक द्रव्य-सिद्धान्तः आधुनिक भौतिकशास्त्रीय संकल्पनाभिः सह किञ्चित् सादृश्यं प्रदर्शयति?
- नव द्रव्याणां वर्गीकरणस्य वैज्ञानिक आधारः किमस्ति?
- परमाणुवादस्य (atomism) प्राचीन भारतीय संस्करणं किमर्थं महत्त्वपूर्णं मन्तव्यम्?
- चेतना-सम्बन्धिनः द्रव्यस्य (आत्मा-मनः) चिन्तनं केन प्रकारेण आधुनिक चेतना-विज्ञानेन सह सम्बद्धं भवितुम् अर्हति?

1.3. शोधस्य महत्त्वम्

अयं शोधः प्राचीन भारतीय ज्ञान-परम्परायाः आधुनिक प्रासंगिकतां प्रतिपादयति तथा च पूर्व-पश्चिम दार्शनिक-वैज्ञानिक परम्पराणां मध्ये सेतुं निर्माति।³

2. सैद्धान्तिक पृष्ठभूमिः

2.1. वैशेषिक दर्शनस्य मूलभूत संकल्पनाः

वैशेषिक दर्शनं यथार्थवादी (realist) तथा बहुलवादी (pluralist) दार्शनिक पद्धतिः अस्ति।⁴ तस्य मूले विश्वस्य विश्लेषणं पदार्थानां माध्यमेन क्रियते। प्रश्नस्तिकपादभाष्ये प्रतिपादितं यत्—

"द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायानां पदार्थानां साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां तत्त्वज्ञानं निःश्रेयसम्।"⁵

अर्थात्, षट्पदार्थानां साधर्म्य-वैधर्म्याभ्यां ज्ञानं मोक्षस्य हेतुः भवति।

2.2. द्रव्यस्य परिभाषा

वैशेषिक-सूत्रे द्रव्यं परिभाषितम्—

"द्रव्यगुणकर्मसु द्रव्यं कारणमुभयम्।"⁶

द्रव्यं तत् भवति यत् स्वयं गुण-कर्मणां आश्रयः भवति तथा च अपरेषां द्रव्याणां निमित्त-समवायि-कारणं (material and inherent cause) भवति।

2.3. नव द्रव्याणि

कणादः नव द्रव्याणि प्रतिपादयति:

- पृथिवी (भूमिः, ठोस पदार्थः)
- आपः (जलम्, द्रव पदार्थः)
- तेजः (अग्निः, ऊष्मा-प्रकाशः)
- वायुः (गैसीय पदार्थः)
- आकाशः (शून्यम्, स्थानम्)
- कालः (समयः)
- दिक् (दिशा, स्थानीय सन्दर्भः)
- आत्मा (चेतन-तत्त्वम्)
- मनः (अन्तःकरणम्, मानसिक साधनम्)⁷

3. शोध-पद्धतिः

3.1. शोध-प्रकारः

अयं शोधः सैद्धान्तिक-तुलनात्मक-विश्लेषणात्मक प्रकारस्य अस्ति। प्राथमिक स्रोतानां (वैशेषिक-सूत्र, न्याय-सूत्र, प्रश्नस्तिकपाद-भाष्य, उदयनाचार्य-कृतयः ग्रन्थाः) तथा द्वितीयक स्रोतानां (आधुनिक वैज्ञानिक साहित्य, तुलनात्मक

दर्शन-ग्रन्थाः) विश्लेषणं क्रियते।

3.2. विश्लेषण-प्रक्रिया

शोधे चत्वारः सोपानाः अनुसृताः

- पाठ-विश्लेषणम् (Textual Analysis): मूल संस्कृत ग्रन्थानां सूक्ष्मं पठनम्
- संकल्पनात्मक-मानचित्रणम् (Conceptual Mapping): वैशेषिक संकल्पनानां आधुनिक वैज्ञानिक पारिभाषिक शब्दैः सह सम्बन्धनम्
- तुलनात्मक-विश्लेषणम् (Comparative Analysis): सादृश्य-वैषम्ययोः निर्धारणम्
- सन्दर्भीकरणम् (Contextualization): ऐतिहासिक-सांस्कृतिक सन्दर्भे व्याख्यानम्

3.3. शोध-सीमाः

अयं शोधः केवलं न्याय-वैशेषिक द्रव्य-सिद्धान्ते केन्द्रितः अस्ति, न तु सर्वेषु पदार्थेषु। आत्मा-मनोः चर्चा दार्शनिक स्तरे सीमिता अस्ति, न तु गभीर न्यूरोसाइंस-विश्लेषणस्तरे।

4. वैशेषिक द्रव्याणां विश्लेषणम्

4.1. भौतिक द्रव्याणि

4.1.1. पृथिव्याः वैज्ञानिक विश्लेषणम्

पृथिवी द्रव्यस्य मुख्यं लक्षणं गन्धः अस्ति।⁸ आधुनिक रसायनशास्त्रे ठोस-अवस्थायाः (solid state) पदार्थानां परमाणु-संरचना कठोरतां प्रदर्शयति। वैशेषिक-परमाणुवादः (atomism) सूचयति यत् पृथिवी-परमाणवः अविभाज्याः मूलभूताः कणाः सन्ति।⁹ आधुनिक परमाणु-सिद्धान्तेन सह सादृश्यम् अस्ति, यद्यपि आधुनिक विज्ञानं परमाणूनां विभाज्यतां (divisibility) स्वीकरोति।

4.1.2. आपः (जलम्)

जलस्य मुख्यं गुणः स्निग्धता (viscosity) अस्ति। आधुनिक विज्ञाने द्रव-अवस्थायाः पदार्थानां आण्विक-गतिशीलता (molecular mobility) विशिष्टः भवति। H₂O इत्यस्य आण्विक-संरचनायाः स्निग्धता-तथा-तरलता-गुणाः वैशेषिक-वर्णनेन सह सुसम्बद्धाः भवन्ति।

4.1.3. तेजः (अग्निः)

तेजसः मुख्यं लक्षणं उष्णता तथा प्रकाशः अस्ति।¹⁰ आधुनिक भौतिकशास्त्रे ऊर्जा-रूपेण तेजसः व्याख्या क्रियते। विद्युत्-चुम्बकीय-विकिरणं (electromagnetic radiation), ऊष्मीय-ऊर्जा (thermal energy), तथा प्रकाशस्य क्वाण्टम-स्वरूपं (quantum nature of light) तेजः-संकल्पनेन सह गभीरं सादृश्यं प्रदर्शयति।

4.1.4. वायुः

वायोः स्पर्शगुणः मुख्यः अस्ति। गैसीय अवस्थायाः पदार्थानां विसरण-क्षमता (diffusivity) तथा सम्पीडनशीलता (compressibility) वैशेषिक-वर्णनेन सह सम्बद्धौ स्तः।

सारणी 1: भौतिक द्रव्याणि

वैशेषिक द्रव्यम्	मुख्यं गुणम्	आधुनिक वैज्ञानिक समकक्षः	भौतिक अवस्था
पृथिवी	गन्धः, कठोरता	ठोस पदार्थाः (Solids)	ठोस (Solid)
आपः	स्निग्धता, द्रवता	द्रव पदार्थाः (Liquids)	द्रव (Liquid)
तेजः	उष्णता, प्रकाशः	ऊर्जा, विकिरणम् (Energy, Radiation)	ऊर्जा-रूपम्
वायुः	स्पर्शः, गतिशीलता	गैस पदार्थाः (Gases)	गैस (Gas)

4.2. अभौतिक द्रव्याणि

4.2.1. आकाशः

आकाशं शब्दगुणस्य आश्रयः भवति तथा च सर्वव्यापी (all-pervading) स्वरूपं धारयति।¹¹ आधुनिक भौतिकशास्त्रे स्थान-समय-संयोजनस्य (space-time continuum) संकल्पना आकाश-तत्त्वेन सह तुलनीया भवति। आइन्स्टाइन-कृत सापेक्षता-सिद्धान्ते (Theory of Relativity) स्थानं केवलं शून्यं न भवति, अपितु गुरुत्वाकर्षणेन प्रभावितं गत्यात्मकं (dynamic) तत्त्वं भवति।¹²

4.2.2. कालः

कालः परिवर्तनस्य मापकः भवति। न्यायकारैः कालः नित्यः एकः च द्रव्यः इति स्वीकृतः।¹³ आधुनिक भौतिकशास्त्रे कालस्य सापेक्षता (relativity of time) स्वीकृता अस्ति। यद्यपि वैशेषिकाः कालं नित्यं मन्यन्ते, तथापि परिवर्तन-मापनस्य साधनत्वेन तस्य कार्यात्मक (functional) समानता आधुनिक भौतिकशास्त्रेण सह दृश्यते।

4.2.3. दिक्

दिक् दिशा-निर्धारणस्य आधारः भवति। स्थानीय सन्दर्भ-तन्त्रस्य (spatial reference frame) संकल्पना आधुनिक ज्यामितीय (geometric) विश्लेषणेन सह सम्बद्धा अस्ति।

4.3. चेतन द्रव्याणि

4.3.1. आत्मा

आत्मा चेतनस्य आधारः भवति। वैशेषिक-मते आत्मा नित्यः, सर्वगतः, अनेकः च भवति।¹⁴ आधुनिक चेतना-विज्ञाने (consciousness studies) चेतनस्य स्वरूपं विवादास्पदं वर्तते। यद्यपि भौतिकवादी दृष्टिकोणेन मस्तिष्कीय-प्रक्रियाः एव चेतना इति मन्यन्ते, तथापि अनेके दार्शनिकाः द्वैतवादं (dualism) समर्थयन्ति।¹⁵

4.3.2. मनः

मनः इन्द्रियाणां तथा आत्मनः मध्ये साधनं भवति। मनोविज्ञाने (psychology) मनसः सूचना-प्रक्रियाकरण-साधनत्वं (information processing tool) स्वीकृतम् अस्ति।

सारणी 2: अभौतिक-चेतन द्रव्याणि

वैशेषिक द्रव्यम्	मुख्यं लक्षणम्	आधुनिक समकक्षः	टिप्पणी
आकाशः	सर्वव्यापित्वम्, शब्दाश्रयत्वम्	Space-time	क्वाण्टम-क्षेत्र-सिद्धान्तेन सह सम्बन्धः
कालः	परिवर्तन-मापकत्वम्	Time	सापेक्षता-सिद्धान्ते सापेक्षः
दिक्	दिशा-निर्धारणम्	Spatial Orientation	सन्दर्भ-तन्त्रम् (Reference Frame)
आत्मा	चेतनाश्रयत्वम्	Consciousness	दार्शनिक-विवादास्पदम्
मनः	इन्द्रिय-आत्म-सम्बन्धकत्वम्	Mind/Cognition	संज्ञानात्मक-विज्ञानम्

5. परमाणुवादस्य तुलनात्मक विश्लेषणम्

5.1. वैशेषिक परमाणु-सिद्धान्तः

कणादः प्रतिपादयति यत् द्रव्याणां विभागः अन्ते परमाणु-स्तरं प्राप्नोति।¹⁶ परमाणवः अणवः (infinitesimally small), अविभाज्याः (indivisible), नित्याः (eternal), च भवन्ति। द्व्यणुकानां (diads) तथा त्र्यणुकानां (triads) निर्माणेन स्थूल-पदार्थानां उत्पत्तिः भवति।

5.2. आधुनिक परमाणु-सिद्धान्तेन सह तुलना

डाल्टन-कृत आधुनिक परमाणु-सिद्धान्तः (१८०३) तथा पश्चात् विकसितः क्वाण्टम-यान्त्रिकी (quantum mechanics) वैशेषिक-परमाणुवादेन सह आश्चर्यजनकं सादृश्यं प्रदर्शयति।¹⁷ यद्यपि आधुनिक विज्ञानं परमाणूनां विभाज्यतां (इलेक्ट्रॉन, प्रोटॉन, न्यूट्रॉन, क्वाक्स इत्यादि) स्वीकरोति, तथापि मूलभूत-कणानां अस्तित्वं वैशेषिक-अन्तर्दृष्टेः (intuition) प्रमाणं भवति।

5.3. सीमा: तथा भेदाः

वैशेषिक-परमाणुवादः दार्शनिक-अनुमान-आधारितः अस्ति, न तु प्रयोगात्मक-प्रेक्षण-आधारितः। तथापि तस्य सैद्धान्तिक संरचना आधुनिक वैज्ञानिक पद्धत्याः प्रोटो-रूपं (proto-form) मनुं शक्यते।¹⁸

6. सम्यक् विमर्शः

6.1. सादृश्यस्य व्याख्या

वैशेषिक द्रव्य-सिद्धान्तस्य तथा आधुनिक भौतिकशास्त्रस्य मध्ये सादृश्यं किम् अभिप्रेति? द्वे व्याख्याने सम्भवतः

- आकस्मिक-सादृश्यम् (Coincidental Similarity): प्रकृतेः प्रेक्षणं सर्वेषां संस्कृतीनां मध्ये समानानि पैटर्न-दर्शनानि (pattern recognitions) जनयति।
- मूलभूत-अन्तर्दृष्टिः (Fundamental Insight): प्राचीन भारतीय चिन्तकाः गभीर दार्शनिक तर्केण वस्तुतत्त्वस्य मूलभूतं स्वरूपं परिचिनुवन्।¹⁹

6.2. पद्धतीय भेदाः

वैशेषिकाः अनुमान-प्रत्यक्ष-शब्द-प्रमाणैः ज्ञानं प्राप्नुवन्ति, यत्र आधुनिक विज्ञानं प्रयोगात्मक-सत्यापन-पद्धतिं (experimental verification method) अनुसरति।²⁰ एतत् मूलभूतः पद्धतीयः भेदः अस्ति।

6.3. चेतना-समस्या

आत्मा-मनसोः वैशेषिक-संकल्पना आधुनिक न्यूरोविज्ञानेन सह सुसम्बद्धं करणं चुनौतीपूर्णं भवति। यद्यपि चेतनस्य कठिन-समस्या (hard problem of consciousness) अद्यापि अनुत्तरितः वर्तते, तथापि भौतिकवादी दृष्टिकोणः तथा द्वैतवादी दृष्टिकोणः मध्ये विवादः जारी अस्ति।²¹

6.4. सांस्कृतिक-ऐतिहासिक सन्दर्भः

वैशेषिक दर्शनस्य विकासः भारतीय धार्मिक-दार्शनिक परम्परायां सन्निहितः अस्ति। तस्य मोक्ष-केन्द्रित उद्देश्यं आधुनिक विज्ञानस्य मूल्य-निरपेक्ष (value-neutral) प्रकृत्याः विपरीतम् अस्ति।²²

7. निष्कर्षाः तथा निहितार्थाः

7.1. मुख्याः निष्कर्षाः

अनेन शोधेन प्राप्ताः मुख्याः निष्कर्षाः सन्ति:

- संरचनात्मक सादृश्यम्: वैशेषिक द्रव्य-वर्गीकरणं आधुनिक भौतिक-पदार्थ-वर्गीकरणेन सह संरचनात्मकं (structural) सादृश्यं प्रदर्शयति।
- परमाणुवादस्य ऐतिहासिक महत्त्वम्: वैशेषिक परमाणु-सिद्धान्तः विश्व-वैज्ञानिक-चिन्तनस्य महत्त्वपूर्णं पूर्व-रूपं (precursor) भवति।
- पद्धतीयः भिन्नता: यद्यपि सादृश्यानि सन्ति, तथापि दार्शनिक-अनुमान-पद्धतिः तथा प्रयोगात्मक-वैज्ञानिक-पद्धतिः मध्ये मूलभूतः भेदः विद्यते।
- चेतना-प्रश्नस्य जटिलता: आत्मा-मनसोः वैशेषिक-संकल्पना आधुनिक भौतिकवादी दृष्टिकोणेन सह पूर्णतया समाधेयं न भवति, यतः चेतनस्य समस्या अद्यापि विवादास्पदः अस्ति।

7.2. सैद्धान्तिकाः निहितार्थाः

अयं शोधः दर्शयति यत्:

- प्राचीन भारतीय दर्शनं प्रोटो-साइंटिफिक विचारधारायाः महत्त्वपूर्णं निदर्शनं भवति।
- पूर्व-पश्चिम ज्ञान-परम्पराणां मध्ये संवादस्य सम्भावनाः विद्यन्ते।
- दार्शनिक-तर्कस्य मूल्यं वैज्ञानिक पद्धतेः विकासे अस्वीकर्तुं न शक्यते।

7.3. भावि-शोध-दिशा:

भावि शोधकर्तारः निम्नलिखितानि क्षेत्राणि अन्वेषयितुं शक्नुवन्ति:

- वैशेषिक गुण-सिद्धान्तस्य आधुनिक गुण-विज्ञानेन (property theory) सह तुलना
- कर्म-सिद्धान्तस्य गतिशास्त्रेण (kinematics) सह सम्बन्धः
- समवाय-सम्बन्धस्य मेरियोलॉजिकल (mereological) विश्लेषणम्
- चेतना-विज्ञानस्य (consciousness studies) सन्दर्भे आत्मा-सिद्धान्तस्य पुनर्मूल्यांकनम्

7.4. व्यावहारिकाः निहितार्थाः

अयं शोधः सूचयति यत् भारतीय शैक्षणिक-पाठ्यक्रमेषु प्राचीन वैज्ञानिक-चिन्तनस्य समावेशः महत्त्वपूर्णः भवति। एतेन छात्राणां मध्ये सांस्कृतिक-गर्वस्य तथा वैज्ञानिक-दृष्टिकोणस्य समन्वयः सम्भवति।

8. उपसंहारः

न्याय-वैशेषिक द्रव्य-सिद्धान्तः प्राचीन भारतीय चिन्तनस्य वैज्ञानिक दृष्ट्या प्रासंगिकताम् उद्घाटयति। यद्यपि पद्धतीयः भेदः सुस्पष्टः अस्ति, तथापि संकल्पनात्मकं सादृश्यं तथा परमाणुवादस्य ऐतिहासिक महत्त्वं अस्वीकर्तुं न शक्यते। अयं शोधः प्रमाणयति यत् प्राचीन ज्ञान-परम्पराणां पुनर्मूल्यांकनं आधुनिक वैज्ञानिक-दृष्ट्या न केवलं सम्भवम् अपितु आवश्यकम् अपि भवति। एतेन मानव-ज्ञानस्य सातत्य-बोधः (continuity) तथा विविध-संस्कृतीनां बौद्धिक-योगदानानां प्रशंसा वर्धते।

वैशेषिक दर्शनं पाश्चात्य परमाणुवादात् शतकानि पूर्वं विकसितम्। एतत् तथ्यं भारतीय वैज्ञानिक-चिन्तनस्य मौलिकतां प्रतिपादयति। यद्यपि आधुनिक विज्ञानं प्रयोगात्मक-प्रमाणैः समृद्धं तथा अधिकं परिष्कृतम् अस्ति, तथापि वैशेषिक दार्शनिकानां सैद्धान्तिक-तर्कशक्तिः तथा व्यवस्थित-विश्लेषण-क्षमता प्रशंसनीयः अस्ति।

अन्ते, अयं शोधः निष्कर्षं गच्छति यत् प्राचीन-आधुनिक, पूर्व-पश्चिम, दर्शन-विज्ञान इत्येतेषां मध्ये सेतुनिर्माणं मानव-ज्ञानस्य समग्र-विकासाय आवश्यकम् अस्ति। न्याय-वैशेषिक द्रव्य-सिद्धान्तः एतस्मिन् सन्दर्भे महत्त्वपूर्णं योगदानं प्रदातुं शक्नोति।

सन्दर्भाः

1. Matilal, B. K. "Nyāya-Vaiśeṣika." In *A History of Indian Literature*. Vol. 6, Fasc. 2. Otto Harrassowitz, 1977.
2. Kaṇāda. *Vaiśeṣika Sūtra*. Edited and translated by N. Sinha. *Sacred Books of the Hindus*. Vol. 6. Pāṇini Office, 1923.
3. Ganeri, J. "Sanskrit Philosophical Commentary." *Journal of the Indian Council of Philosophical Research* 27, no. 2 (2010): 187–207.
4. Potter, K. H., ed. *Encyclopedia of Indian Philosophies*. Vol. II. *Indian Metaphysics and Epistemology: The Tradition of Nyāya-Vaiśeṣika up to Gaṅgeśa*. Motilal Banarsidass, 1977.
5. Praśastapāda. *Padārthadharmasaṅgraha with Nyāyakandalī of Śrīdhara*. Edited by D. Jhā. Sampurnanand Sanskrit University, 1977.
6. Kaṇāda. *Vaiśeṣika Sūtra*. 1.1.15.
7. Halbfass, W. *On Being and What There Is: Classical Vaiśeṣika and the History of Indian Ontology*. State University of New York Press, 1992.
8. Praśastapāda. *Padārthadharmasaṅgraha*. 1.2.
9. Chakrabarti, K. K. "The Nyāya-Vaiśeṣika Theory of Atomism." *Philosophy East and West* 30, no. 3 (1980): 377–383.
10. Kaṇāda. *Vaiśeṣika Sūtra*. 2.1.2–3.
11. Praśastapāda. *Padārthadharmasaṅgraha*. 1.6.
12. Einstein, A. "Die Grundlage der allgemeinen Relativitätstheorie." *Annalen der Physik* 49, no. 7 (1916): 769–822.

13. Udayana. *Kiraṇāvalī: Prakāśa on Praśastapāda's Padārthadharmasaṅgraha*. Edited by J. S. Jetly and V. G. Parikh. Oriental Institute, 1991.
14. Kaṇāda. *Vaiśeṣika Sūtra*. 3.2.4.
15. Chalmers, D. J. *The Conscious Mind: In Search of a Fundamental Theory*. Oxford University Press, 1996.
16. Gangopadhyaya, M. *Indian Atomism: History and Sources*. Humanities Press, 1981.
17. Kumar, S. S. "Indian Atomic Theory and Modern Science." In *Atomic Theory: Ancient and Modern*, edited by R. N. Jha, 89–112. Bharatiya Vidya Prakashan, 2013.
18. Phillips, S. H. *Classical Indian Metaphysics: Refutations of Realism and the Emergence of "New Logic"*. Open Court, 1995.
19. Dasgupta, S. *A History of Indian Philosophy*. Vol. 1. Cambridge University Press, 1922.
20. Mohanty, J. N. *Reason and Tradition in Indian Thought: An Essay on the Nature of Indian Philosophical Thinking*. Clarendon Press, 1992.
21. Nagel, T. "What Is It Like to Be a Bat?" *The Philosophical Review* 83, no. 4 (1974): 435–450.
22. Bronkhorst, J. "Panini and Euclid: Reflections on Indian Geometry." *Journal of Indian Philosophy* 29, nos. 1–2 (2001): 43–80.
23. Frawley, D. *The Rigveda and the History of India*. Aditya Prakashan, 2001.
24. Radhakrishnan, S. *Indian Philosophy*. Vol. 2. George Allen & Unwin, 1927.
25. Sharma, C. *A Critical Survey of Indian Philosophy*. Motilal Banarsidass, 1960.

श्रौतसूत्र-व्याकरण सम्बन्धः वैदिक शब्दरचनाओं का अध्ययन

Bindhya KS

Associate Professor, Department of Sanskrit Vyakarana, Govt. Sanskrit College, Thiruvananthapuram, India

Article information

Received: 3rd April 2026

Received in revised form: 8th May 2026

Accepted: 10th June 2026

Available online: 31st July 2026

Volume: 1

Issue: 1

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.21718893>

Abstract

This thesis examines the relationship between the Shrutasutta texts and Panini grammar. This essay focuses on the question of how the Sruta Sutra writers used grammar in the preservation, description and explanation of Vedic word structures. Analyzing it in a historical and linguistic manner, we show that the preservation of the Vedic language in the Shrutasutta texts of Apasthamba, Baudhayana, Kathaka, Ashvalayana and Shankhayana is related to the principles of grammar. Research reveals that the authors of the Sruta Sutras harmonized with the rules of grammar, especially the Chhanda Sutras, to establish the authenticity of the Vedic usages. In conclusion, the Sruta Sutras are not merely texts on sacrificial rituals, but also a living document of the use of Vedic language.

सारांशः

अयं शोधप्रबन्धः श्रौतसूत्रग्रन्थानां पाणिनीयव्याकरणस्य च मध्ये विद्यमानं सम्बन्धं विवेचयति। वैदिकशब्दरचनानां रक्षणे, निरूपणे, व्याख्याने च श्रौतसूत्रकारैः व्याकरणशास्त्रस्य उपयोगः कथं कृतः इति प्रश्नं केन्द्रीकृत्य अयं प्रबन्धः प्रवर्तते। ऐतिहासिक-भाषावैज्ञानिकपद्धत्या विश्लेष्य, आपस्तम्ब-बौधायन-काठक-आश्वलायन-शाङ्खायनादीनां श्रौतसूत्रग्रन्थेषु वैदिकभाषायाः संरक्षणं व्याकरणसिद्धान्तैः सह सम्बद्धं दर्शयामः। अनुसन्धानं प्रकाशयति यत् श्रौतसूत्रकारैः वैदिकप्रयोगाणां प्रामाणिकतां स्थापयितुं व्याकरणनियमैः विशेषतः छन्दःसूत्रैः सह समन्वयः कृतः। निष्कर्षतः, श्रौतसूत्राणि केवलं यज्ञविधिग्रन्थानि न सन्ति, अपितु वैदिकभाषाप्रयोगस्य जीवन्तं दस्तावेजं च सन्ति।

महत्त्वपूर्ण शब्द : श्रौतसूत्र, पाणिनीयव्याकरण, वैदिकशब्दरचना, यज्ञविधि, छन्दःसूत्र

1. प्रस्तावना

वैदिकसाहित्यस्य संरक्षणे व्याख्याने च श्रौतसूत्रग्रन्थानां महत्त्वं सर्वविदितम्। एतानि सूत्रग्रन्थानि यज्ञकर्मणां विस्तृतं विधानं प्रदास्य वैदिकमन्त्राणां प्रयोगप्रसङ्गं, उच्चारणविधिं, पाठभेदं च प्रतिपादयन्ति।¹ तथापि, श्रौतसूत्राणां पाणिनीयव्याकरणस्य च मध्ये विद्यमानः सूक्ष्मः सम्बन्धः प्रायः उपेक्षितः एव तिष्ठति। वैदिकशब्दरचनानां संरक्षणे निरूपणे च व्याकरणशास्त्रस्य उपयोगः कथं कृतः? श्रौतसूत्रकाराः वैदिकप्रयोगाणां प्रामाणिकतां स्थापयितुं कानि व्याकरणसिद्धान्तानि आश्रितवन्तः? एतादृशानां प्रश्नानां उत्तरार्थं अयं शोधप्रबन्धः प्रयतते।

अस्य अनुसन्धानस्य प्रासङ्गिकता द्विविधा। प्रथमतः, वैदिकभाषायाः ऐतिहासिकविकासस्य अवबोधनार्थं श्रौतसूत्रेषु निहितं भाषावैज्ञानिकं साक्ष्यं महत्त्वपूर्णम्।² द्वितीयतः, व्याकरणशास्त्रस्य व्यावहारिकप्रयोगस्य अध्ययनार्थं श्रौतसूत्राणि

उत्तमं क्षेत्रं प्रदास्यन्ति। अयं प्रबन्धः आपस्तम्ब-बौधायन-काठक-आश्वलायन-शाङ्खायनादीनां श्रौतसूत्रग्रन्थानां विश्लेषणं कृत्वा, तेषु वैदिकशब्दरचनानां व्याकरणसिद्धान्तैः सह सम्बन्धं प्रतिपादयिष्यति।

2. सैद्धान्तिकपृष्ठभूमिः

2.1. वैदिकव्याकरणस्य परम्परा

वैदिकसाहित्यस्य संरक्षणे व्याकरणशास्त्रस्य योगदानं सर्वोत्कृष्टम्। पाणिनिनः पूर्वं शाकटायन-आपिशलि-गार्ग्य-गालवादयः वैयाकरणाः वैदिकप्रयोगाणां नियमीकरणं कृतवन्तः।³ पाणिनिना अष्टाध्याय्याम् विशेषतः छन्दःसूत्रेषु (३.२.११७-३.२.१७९) वैदिकप्रयोगाणां विशिष्टानि सूत्राणि प्रदत्तानि। एतानि सूत्राणि लौकिकसंस्कृतात् भिन्नानि वैदिकप्रयोगाणि विवेचयन्ति।

पाणिनीयव्याकरणे त्रयः प्रमुखाः सङ्कल्पनाः सन्ति:

- भाषा-छन्दः-विभेदः: लौकिकसंस्कृतस्य (भाषा) वैदिकसंस्कृतस्य (छन्दः) च पार्थक्यस्य स्वीकारः
- आर्षप्रयोगः: ऋषिभिः कृतानां विशिष्टप्रयोगाणां प्रामाणिकता
- छन्दोविधयः: वैदिकप्रयोगाणां निर्धारणार्थं विशेषनियमाः

2.2. श्रौतसूत्राणां स्वरूपम्

श्रौतसूत्राणि कल्पसूत्रवर्गस्य प्रमुखः अङ्गम्। एतानि यज्ञकर्मणां व्यवस्थितं विधानं प्रदास्य ब्राह्मणग्रन्थानां सारं सूत्ररूपेण प्रस्तौति।⁴ श्रौतसूत्रकाराः न केवलं यज्ञविधिं वर्णयन्ति, अपितु तत्सम्बद्धानां वैदिकमन्त्राणां प्रयोगविधिं, उच्चारणनियमान्, पाठभेदांश्च विवेचयन्ति। अस्मिन् सन्दर्भे व्याकरणज्ञानस्य अनिवार्यता स्पष्टा भवति।

3. समीक्षितसाहित्यम्

वैदिकव्याकरणस्य इतिहासे लुइ रनो (Louis Renou), पॉल ठेमे (Paul Thieme), जॉर्ज कार्डोना (George Cardona) इत्यादीनां विद्वांसानां योगदानं स्मरणीयम्।⁵ रनोमहोदयेन वैदिकशब्दरचनानां विशिष्टतां प्रतिपाद्य तेषां संरक्षणे श्रौतसूत्राणां भूमिका उल्लिखिता। कार्डोनेन पाणिनीयव्याकरणस्य वैदिकप्रयोगसम्बन्धि सूत्राणां गहनं विश्लेषणं कृतम्।

भारतीयविद्वद्भिर् चिन्तामणिगणेशकाशीकरेण (C.G. Kashikar) श्रौतसूत्रेषु विस्तृतं शोधकार्यं कृतम्।⁶ तेन बौधायन-भारद्वाज-आपस्तम्बादीनां श्रौतसूत्राणां सम्पादनं व्याख्यानं च प्रस्तुतम्। कृष्णयज्वनः श्रौतकोशे श्रौतसूत्रेषु प्रयुक्तानां वैदिकशब्दानां निरूपणं विस्तरेण कृतम्।⁷

कश्मीरस्य श्रौतपरम्परायां माधवदेवभट्टेन श्रौतप्रयोगाणां व्याकरणिक विश्लेषणं कृतम्। आधुनिकयुगे फ्रिट्स स्टाल (Frits Staal) इत्यनेन अनिचयनस्य विस्तृतं प्रलेखनं कृत्वा श्रौतपरम्परायाः जीवन्ततां दर्शितम्।⁸ तथापि, श्रौतसूत्र-व्याकरण-सम्बन्धस्य समग्रं समाकलनात्मकं अध्ययनं अद्यापि अपेक्षितम् अस्ति।

4. पद्धतिः

अस्मिन् शोधे ऐतिहासिक-भाषावैज्ञानिक-तुलनात्मकपद्धतिः अवलम्बिता। प्राथमिकस्रोतांसि निम्नलिखितानि सन्ति:

- श्रौतसूत्रग्रन्थाः: आपस्तम्बश्रौतसूत्रम्, बौधायनश्रौतसूत्रम्, काठकश्रौतसूत्रम्, आश्वलायनश्रौतसूत्रम्, शाङ्खायनश्रौतसूत्रम्
- व्याकरणग्रन्थाः: अष्टाध्यायी (विशेषतः छन्दःसूत्राणि), महाभाष्यम्, काशिका
- सहायकस्रोतांसि: वैदिकसंहिताः, ब्राह्मणानि, पाणिनीयशिक्षा

4.1. विश्लेषणप्रक्रियाः

- श्रौतसूत्रेषु प्रयुक्तानां वैदिकशब्दरचनानां सङ्ग्रहः
- तेषां व्याकरणसिद्धान्तैः सह तुलनात्मकं विश्लेषणम्
- पाठभेदानां, उच्चारणविशेषाणां च निरूपणम्
- श्रौतसूत्रकारैः व्याकरणज्ञानस्य उपयोगस्य मूल्याङ्कनम्

5. विश्लेषणम्

5.1. श्रौतसूत्रेषु वैदिकधातुप्रयोगाः

श्रौतसूत्रेषु अनेके वैदिकधातुप्रयोगाः दृश्यन्ते ये लौकिकसंस्कृते न प्रचलन्ति। आपस्तम्बश्रौतसूत्रे "रिरिक्वान्" (√रिच्) इति रूपं प्रयुक्तम्, यत् पाणिनिना छन्दसि एव विहितम् (३.१.६०)^९ तथैव "अजिजपत्" (√जप्), "अबिभयत्" (√भी) इत्यादीनां प्रयोगाः छन्दःसूत्रैः समर्थिताः सन्ति।

सारणी १: श्रौतसूत्रेषु वैदिकधातुरूपाणि व्याकरणसम्मतानि च

धातुः	श्रौतसूत्रप्रयोगः	व्याकरणनियमः	सूत्रसङ्ख्या	धातुः
√रिच्	रिरिक्वान्	छन्दसि लिटः	३.१.६०	√रिच्
√जप्	अजिजपत्	छन्दसि द्विर्वचनम्	६.१.१०	√जप्
√भी	अबिभयत्	भयोऽभीतिस्त्रासे	३.१.६०	√भी
√यज्	यक्षत्	छन्दस्यपि दृश्यते	३.४.११७	√यज्
√धा	दधिषे	छन्दसि णिच्परस्मैपदयोः	३.४.११७	√धा
√स्तु	तुष्टाव	छन्दसि लिटि	३.१.६०	√स्तु

बौधायनश्रौतसूत्रे "चकार" (√क्), "जगाम" (√गम्) इत्यादीनां लिटः प्रयोगाः सन्ति ये वैदिकपाठे विशिष्टाः।^{१०} एतेषां प्रयोगाणां समर्थनार्थं सूत्रकारः अप्रत्यक्षतया व्याकरणसिद्धान्तान् आश्रयते।

5.2. सन्धिनिर्णयः श्रौतसूत्रेषु

वैदिकसन्धिप्रक्रियाः लौकिकसंस्कृतात् भिन्नाः सन्ति। श्रौतसूत्रेषु "अग्न आ याहि" (न च अग्ना आ याहि), "इन्द्र आ गहि" इत्यादयः प्रयोगाः मिलन्ति।^{११} पाणिनिना "ऋत्यकः" (८.३.१९) इति सूत्रेण अकारलोपनिषेधः छन्दसि विहितः।

शाङ्खायनश्रौतसूत्रे विसर्गसन्धिषु विशिष्टाः प्रयोगाः दृश्यन्ते। "अयःस्थूणा" (न तु अयस्स्थूणा) इति प्रयोगः छन्दसि स्वीकृतः (८.३.३६)^{१२} एतेषां सन्धिप्रयोगाणां संरक्षणे श्रौतसूत्रकाराः सावधानाः आसन्।

5.3. छन्दोविकल्पाः वैदिकशब्दरचनासु

पाणिनिना छन्दसि अनेके विकल्पाः दत्ताः - "छन्दस्युभयथा" (७.१.८) इति सूत्रम् उभयत्र प्रयोगं समर्थयति। श्रौतसूत्रेषु "अग्नये" / "अग्नये" द्वयोः रूपयोः प्रयोगः सम्भवति।^{१३}

सारणी २: श्रौतसूत्रेषु छन्दोविकल्पप्रयोगाः

मूलशब्दः	लौकिकरूपम्	वैदिकरूपम्	श्रौतसूत्रप्रयोगः	व्याकरणसूत्रम्
अग्नि (४थी)	अग्नये	अग्नये	द्वयोरपि	७.१.८
सोम (७मी)	सोमे	सोमै	द्वयोरपि	७.३.१०३
देव (३या बहु.)	देवान्	देवासः	देवासः प्रमुखम्	७.१.२०
आप् (७मी बहु.)	अप्सु	अप्सु / आसु	द्वयोरपि	७.३.१०६
मरुत् (२या बहु.)	मरुतः	मरुतः / मरुदः	द्वयोरपि	६.१.११०

आश्वलायनश्रौतसूत्रे "देवासः" (देवाः इति स्थाने) इति प्रयोगः बहुशः दृश्यते, यः पाणिनेन "सुपां सुलुक्..." (७.१.३९) इत्यनेन विहितः।^{१४}

5.4. उच्चारणविशेषाः

श्रौतसूत्रकाराः वैदिकमन्त्राणां शुद्धोच्चारणार्थं स्वरविशेषाणां, प्लुतिप्रयोगस्य च निर्देशं कुर्वन्ति। काठकश्रौतसूत्रे "अग्निं दू३तं" इति प्लुतिः प्रदर्शिता, या पाणिनेन "प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यम्" (६.१.१२५) इत्यनेन विहिता।^{१५}

सामवेदस्य परम्परायां स्वराणां विस्तारः महत्त्वपूर्णः। शाङ्खायनश्रौतसूत्रे "ओ३म्" इति प्रणवस्य प्लुतप्रयोगः निर्दिष्टः, यः व्याकरणसिद्धान्तैः समर्थितः।^{१६}

5.5. वैदिकसमासरचना

श्रौतसूत्रेषु अनेके वैदिकसमासाः सन्ति ये अद्वितीयाः। बौधायनश्रौतसूत्रे "प्रजापतिषाट्" (प्रजापतये षाट्) इति तत्पुरुषसमासः दृश्यते, यत्र चतुर्थीविभक्तेः समासः कृतः।¹⁷ पाणिनिना "चतुर्थी तदर्थाथबलिहितसुखरक्षितैः" (२.१.३६) इत्यनेन चतुर्थ्याः समासः विशिष्टप्रसङ्गेषु विहितः।

आपस्तम्बश्रौतसूत्रे "हविष्क्रियाः" (हविषे क्रियाः) इति बहुव्रीहिसमासः प्रयुक्तः, यः वैदिकसाहित्ये विशिष्टः।¹⁸ एतादृशाः प्रयोगाः श्रौतसूत्रकाराणां व्याकरणज्ञानस्य गाम्भीर्यं प्रदर्शयन्ति।

5.6. कारकप्रयोगविशेषाः

वैदिकभाषायां कारकप्रयोगेषु लौकिकसंस्कृतात् भेदाः सन्ति। श्रौतसूत्रेषु "अग्नये हविः" (चतुर्थी सम्प्रदाने), "अग्निना यजेत्" (तृतीयी करणे) इत्यादयः प्रयोगाः समुचिताः कारकनियमैः।¹⁹

सारणी ३: श्रौतसूत्रेषु कारकविभक्तिप्रयोगाः

कारकम्	विभक्तिः	श्रौतसूत्रोदाहरणम्	व्याकरणनियमः
सम्प्रदानम्	चतुर्थी	अग्नये हविः	कर्मणि द्वितीया (२.३.२)
करणम्	तृतीयी	अग्निना यजेत्	साधकतमं करणम् (१.४.४२)
अपादानम्	पञ्चमी	यज्ञात् फलम्	ध्रुवमपायेऽपादानम् (१.४.२४)
अधिकरणम्	सप्तमी	वेद्यां यजेत्	आधारोऽधिकरणम् (१.४.४५)

5.7. अव्ययप्रयोगाः

श्रौतसूत्रेषु वैदिकावधिपूर्वकाणां धातूनां प्रयोगाः बहुशः मिलन्ति। "प्र-णी" (प्र णयति), "आ-ह" (आ हरति) इत्यादीनां प्रयोगाः पाणिनेन "उपसर्गाः क्रियायोगे" (१.४.५९) इत्यनेन समर्थिताः।²⁰

आश्वलायनश्रौतसूत्रे "प्रत्यङ्" (प्रत्यक् + अञ्च्) इत्यस्य दिशाविशेषार्थं प्रयोगः दृश्यते, यः व्याकरणसिद्धान्तैः योज्यः।²¹

6. विवेचनम्

6.1. श्रौतसूत्रकाराणां व्याकरणज्ञानम्

विश्लेषणात् स्पष्टं भवति यत् श्रौतसूत्रकाराः पाणिनीयव्याकरणस्य गहनं ज्ञानं धारयन्ति स्म। तेषां वैदिकशब्दरचनानां प्रयोगः व्याकरणनियमैः सम्यक् समर्थितः। आपस्तम्ब-बौधायनादयः कृष्णयजुर्वेदीयश्रौतसूत्रकाराः विशेषतः छन्दःसूत्राणां प्रयोगं कुर्वन्ति स्म।²²

तथापि, सर्वत्र पाणिनीयनियमानां पालनं न दृश्यते। कतिपयेषु प्रसङ्गेषु श्रौतसूत्रप्रयोगाः प्राक्-पाणिनीयव्याकरणपरम्परायाः साक्ष्यं प्रदास्यन्ति। उदाहरणार्थं, "रिरिक्वान्" इति रूपं यद्यपि पाणिनिना समर्थितम्, तथापि अस्य मूलं शाकटायन-आपिशल्यादीनां व्याकरणेषु द्रष्टव्यम्।²³

6.2. वैदिकभाषायाः संरक्षणे श्रौतसूत्राणां योगदानम्

श्रौतसूत्राणि वैदिकभाषायाः जीवन्तं प्रयोगदस्तावेजं सन्ति। यज्ञकर्मणि मन्त्राणां प्रयोगप्रसङ्गं विवेच्य, तेषां शुद्धोच्चारणं, पाठभेदं च प्रतिपाद्य, श्रौतसूत्रकाराः वैदिकभाषायाः संरक्षणे महत्त्वपूर्णं योगदानं दत्तवन्तः।²⁴

विशेषतः, श्रौतसूत्राणि दर्शयन्ति यथा वैदिकप्रयोगाः केवलं पाठपरम्परायां एव न, अपितु यज्ञकर्मणि व्यावहारिकप्रयोगेऽपि जीवन्ताः आसन्। एतेन वैदिकभाषायाः केवलं साहित्यिकरूपस्य एव न, अपितु प्रयोगात्मकरूपस्यापि ज्ञानं प्राप्यते।

6.3. व्याकरणशास्त्रस्य व्यावहारिकता

श्रौतसूत्रेषु व्याकरणसिद्धान्तानां प्रयोगः व्याकरणशास्त्रस्य व्यावहारिकतां प्रमाणयति। पाणिनिना विरचितानि छन्दःसूत्राणि केवलं सैद्धान्तिकानि न सन्ति, अपितु वैदिकयाज्ञकैः श्रौतकर्मणि वास्तवतया प्रयुक्तानि।²⁵

एतत् दर्शयति यत् प्राचीनभारते व्याकरणशास्त्रं न केवलं भाषावैज्ञानिकं विषयं आसीत्, अपितु धार्मिक-सांस्कृतिक-व्यावहारिकजीवनस्य अविभाज्यं अङ्गम् आसीत्।

6.4. शोधस्य सीमाः

अस्य शोधस्य कतिपयाः सीमाः सन्ति। प्रथमतः, सर्वेषां श्रौतसूत्रग्रन्थानां समावेशः न कृतः। द्वितीयतः, क्षेत्रकार्यस्य अभावेन जीवन्तश्रौतपरम्परायाः प्रत्यक्षसाक्ष्यं न प्राप्तम्। तृतीयतः, पाणिनि-पूर्ववर्तिनां व्याकरणग्रन्थानां विस्तृतं तुलनात्मकं विश्लेषणं अपेक्षितम्।

7. निष्कर्षः

अयं शोधप्रबन्धः प्रतिपादयति यत् श्रौतसूत्रग्रन्थानां पाणिनीयव्याकरणस्य च मध्ये गहनः सह-सम्बन्धः विद्यते। श्रौतसूत्रकाराः वैदिकशब्दरचनानां संरक्षणे, निरूपणे, व्याख्याने च व्याकरणसिद्धान्तान् सफलतया उपयुज्य, वैदिकभाषायाः व्यावहारिकप्रयोगस्य उत्तमं प्रलेखनं कृतवन्तः।

वैदिकधातुप्रयोगेषु, सन्धिनियमेषु, छन्दोविकल्पेषु, उच्चारणविशेषेषु, समासरचनायां, कारकप्रयोगेषु च श्रौतसूत्रकाराणां व्याकरणज्ञानस्य गाम्भीर्यं दृश्यते। एतानि सूत्रग्रन्थानि न केवलं यज्ञविधिग्रन्थानि सन्ति, अपितु वैदिकभाषाप्रयोगस्य अमूल्यं साक्ष्यं च सन्ति।

भविष्ये अस्मिन् क्षेत्रे अधिकशोधस्य आवश्यकता अस्ति। जीवन्तश्रौतपरम्परायाः क्षेत्रीयअध्ययनं, पाणिनि-पूर्ववर्तिनां व्याकरणग्रन्थानां विस्तृतं विश्लेषणं, अन्येषां सूत्रग्रन्थानां (गृह्यसूत्र-धर्मसूत्रादीनां) भाषावैज्ञानिकं अध्ययनं च भावि-शोधकानां कृते महत्त्वपूर्णं कार्यक्षेत्रं प्रदास्यति।

अन्ततः, अयं शोधः प्रकाशयति यत् श्रौतसूत्र-व्याकरण-सम्बन्धस्य अध्ययनं न केवलं ऐतिहासिक-भाषावैज्ञानिकदृष्ट्या महत्त्वपूर्णम्, अपितु प्राचीनभारतीयज्ञानपरम्परायाः समग्रावबोधनार्थमपि आवश्यकम्।

सन्दर्भाः

1. Caland, W., and V. Henry. *L'Agnistoma: Description complète de la forme normale du sacrifice de soma dans le culte védique*. Vols. 1–2. Paris: Ernest Leroux, 1906–1907.
2. Thieme, P. *Pāṇini and the Veda: Studies in the Early History of Linguistic Science in India*. Allahabad: Globe Press, 1935.
3. Cardona, G. *Pāṇini: A Survey of Research*. The Hague: Mouton, 1976.
4. Kashikar, C. G., ed. and trans. *The Baudhāyana Śrautasūtra*. Vols. 1–4. Delhi: Motilal Banarsidass/IGNCA, 2003.
5. Renou, L. *Terminologie grammaticale du sanskrit*. Vols. 1–3. Paris: Honoré Champion, 1957.
6. Kashikar, C. G., ed. and trans. *The Śrauta, Paitṛmedhika and Pariśeṣa Sūtras of Bharadvāja*. Vols. 1–2. Poona: Vaidika Saṁśodhana Maṇḍala, 1964.
7. Yajña, K. *Śrautakośa: Encyclopedia of Vedic Sacrificial Ritual*. Edited by C. G. Kashikar and S. S. Bahulkar. Vols. 1–4. Poona: Vaidika Saṁśodhana Maṇḍala, 1958–2004.
8. Staal, F., ed. *Agni: The Vedic Ritual of the Fire Altar*. Vols. 1–2. Berkeley, CA: Asian Humanities Press, 1983.
9. Āpastamba. *Āpastamba Śrautasūtra*. Edited by R. Garbe. Vols. 1–3. Calcutta: Asiatic Society, 1882–1902.
10. Baudhāyana. *Baudhāyana Śrautasūtra*. Edited by W. Caland. 4 parts. Calcutta: Asiatic Society of Bengal, 1904–1924.
11. Āśvalāyana. *Āśvalāyana Śrautasūtra*. Edited by R. Śāmāśāstrī. Mysore: Government Branch Press, 1912.
12. Śāṅkhāyana. *Śāṅkhāyana Śrautasūtra*. Edited by A. Hillebrandt. 5 parts. Calcutta: Asiatic Society, 1884–1899.
13. Pāṇini. *Aṣṭādhyāyī with the Mahābhāṣya of Patañjali*. Edited by F. Kielhorn. Vols. 1–3. Bombay: Government Central Press, 1880–1885. 3rd rev. ed., edited by K. V. Abhyankar. Poona: Bhandarkar Oriental Research Institute, 1962–1972.

14. Kāthaka. *Kāthaka Śrautasūtra*. Edited by L. von Schroeder. Leipzig: Deutsche Morgenländische Gesellschaft, 1900–1912.
15. Pāṇini. *Aṣṭādhyāyī of Pāṇini with Kāśikā Vṛtti*. Edited by Pt. D. Shastri. Vols. 1–6. Varanasi: Tara Publications, 1965–1967.
16. Whitney, W. D. *Sanskrit Grammar*. 2nd ed. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1889. Reprint. Delhi: Motilal Banarsidass, 1973.
17. Scharfe, H. “Grammatical Literature.” In *A History of Indian Literature*, Vol. 5, Fasc. 2, edited by J. Gonda. Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1977.
18. Devasthali, G. V. *Mīmāṃsā: The Pūrva School*. Mumbai: Maharashtra Vidyapeeth, 1978.
19. Kiparsky, P. “Pāṇinian Linguistics.” In *The Sanskrit Language: An Overview*, edited by G. Cardona and D. Jain, 43–78. London: Routledge, 2003.
20. Bronkhorst, J. “Pāṇini and the Veda Reconsidered.” In *Pāṇinian Studies: Professor S. D. Joshi Felicitation Volume*, edited by M. M. Deshpande and S. Bhate, 75–121. Ann Arbor, MI: Center for South and Southeast Asian Studies, University of Michigan, 1991.
21. Cardona, G. “On Pāṇini, Śākalya, Vedic Dialects and Vedic Exegetical Traditions.” In *Pāṇinian Studies: Professor S. D. Joshi Felicitation Volume*, edited by M. M. Deshpande and S. Bhate, 123–134. Ann Arbor, MI: Center for South and Southeast Asian Studies, University of Michigan, 1991.
22. Renou, L. “Les connexions entre le rituel et la grammaire en sanskrit.” *Journal Asiatique* 233 (1941–1942): 105–165.
23. Houben, J. E. M. *The Saṃbandha-Samuddeśa (Chapter on Relation) and Bhartṛhari’s Philosophy of Language*. Groningen: Egbert Forsten, 1995.
24. Deshpande, M. M. *Sanskrit & Prakrit: Sociolinguistic Issues*. Delhi: Motilal Banarsidass, 1993.
25. Witzel, M. “Vedas and Upaniṣads.” In *The Blackwell Companion to Hinduism*, edited by G. Flood, 68–101. Oxford: Blackwell Publishing, 2003.

योगदर्शन और आधुनिक मानसिक स्वास्थ्य: एक अन्तरानुशासनिक अध्ययन

Lathakumary P C

Professor, Department of Sanskrit, St. Thomas College, Pathanamthitta, Kerala, India

Article information

Received: 13th April 2026

Received in revised form: 16th May 2026

Accepted: 18th June 2026

Available online: 31st July 2026

Volume: 1

Issue: 1

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.21720220>

Abstract

The present paper provides a comparative analysis of the theories of Patanjali Yoga philosophy on mental health with modern psychology. The restraint of mindfulness, relief from suffering, and Ashtanga Yoga as taught in the Yoga Sutras are demonstrated to be in harmony with modern psychotherapeutic methods. The research question is: "How can the psychological principles of Patanjali Yoga philosophy interact with modern mental health science?" A comparative study using the method of theoretical analysis shows that the mind cleansing methods of yoga philosophy have similarities with cognitive behavioral therapy (CBT) and mindfulness training (Mindfulness). In conclusion, yoga philosophy is an ancient system of knowledge worth integrating into modern mental health care.

सारांशः

प्रस्तुते शोधपत्रे पातञ्जलयोगदर्शनस्य मानसिकस्वास्थ्यविषयकसिद्धान्तानां आधुनिकमनोविज्ञानेन सह तुलनात्मकं विश्लेषणं क्रियते। योगसूत्रेषु प्रतिपादिताः चित्तवृत्तिनिरोधः, क्लेशनिवारणम्, अष्टाङ्गयोगः च आधुनिकमानसिकचिकित्सापद्धतीभिः सह समन्वयः प्रदर्श्यते। शोधप्रश्नः अस्ति - "कथं पातञ्जलयोगदर्शनस्य मनोवैज्ञानिकसिद्धान्तः आधुनिकमानसिकस्वास्थ्यविज्ञानेन सह संवादं कर्तुं शक्नुवन्ति?" सैद्धान्तिकविश्लेषणपद्धत्या तुलनात्मकाध्ययनं कृत्वा ज्ञायते यत् योगदर्शनस्य चित्तशुद्धिविधयः संज्ञानात्मकव्यवहारचिकित्साया (CBT), सावधानताप्रशिक्षणेन (Mindfulness) च साम्यं धारयन्ति। निष्कर्षतः योगदर्शनं आधुनिकमानसिकस्वास्थ्यसेवायां समन्वयार्हं प्राचीनज्ञानतन्त्रम् अस्ति।

महत्त्वपूर्ण शब्द : अन्तरानुशासनिकअध्ययन, मानसिकस्वास्थ्य, चित्तवृत्तिनिरोध, क्लेशनिवारण, पातञ्जलयोगसूत्र, योगदर्शन

1. प्रस्तावना

1.1. शोधसन्दर्भः

एकविंशतितमे शताब्दे मानसिकस्वास्थ्यस्य महत्त्वं विश्वव्यापिरूपेण स्वीकृतम्। विश्वस्वास्थ्यसङ्घटनस्य (WHO) प्रतिवेदनानुसारं विश्वे लगभगं ७०-८० कोट्यः जनाः विविधमानसिकविकारैः पीडिताः सन्ति।¹ समकालीनमनोविज्ञानं यद्यपि अनेकाः चिकित्सापद्धतीः विकसितवत्, तथापि प्राचीनभारतीयज्ञानपरम्परासु विद्यमानाः मानसिकस्वास्थ्यविषयकाः सिद्धान्ताः आधुनिकसन्दर्भे पुनर्मूल्याङ्कनं प्राप्नुवन्ति।

पातञ्जलयोगदर्शनं भारतीयदर्शनपरम्परायां षड्दर्शनानाम् अन्यतमम्। योगसूत्राणि (ई.पू. २०० - ई.स. ४०० अनुमानतः) मानवमनसः स्वरूपं, तस्य विकाराः, तेषां निवारणोपायाश्च व्यवस्थितरूपेण प्रतिपादिताः सन्ति।² "योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः" इति सूत्रेण योगस्य मूललक्ष्यं निर्दिष्टम्।³

1.2. शोधप्रश्नः

प्रस्तुतशोधे केन्द्रीयप्रश्नः अस्ति: कथं पातञ्जलयोगदर्शने प्रतिपादिताः मनोवैज्ञानिकसिद्धान्ताः आधुनिकमानसिकस्वास्थ्यविज्ञानस्य सिद्धान्तैः सह संवादं कुर्वन्ति? विशेषतः -

- चित्तवृत्तिनिरोधस्य संकल्पना संज्ञानात्मकप्रक्रियाभिः कथं सम्बद्धा?
- क्लेशपञ्चकस्य सिद्धान्तः आधुनिकमनोविकारविज्ञानेन सह कथं तुलनीयः?
- अष्टाङ्गयोगस्य व्यावहारिकप्रयोगाः आधुनिकमानसिकचिकित्सायां कथं समन्वेतुं शक्यन्ते?

1.3. शोधस्य महत्त्वम्

अयं शोधः त्रिविधं योगदानं करोति। प्रथमतः, योगदर्शनस्य मनोवैज्ञानिकपक्षस्य गम्भीरं विश्लेषणं प्रस्तौति। द्वितीयतः, प्राचीनभारतीयज्ञानपरम्परायाः आधुनिकविज्ञानेन सह सेतुनिर्माणं करोति। तृतीयतः, समन्वितमानसिकस्वास्थ्यसेवाप्रणाल्यै व्यावहारिकसूचनाः प्रदाति।

2. सैद्धान्तिकपृष्ठभूमिः

2.1. योगदर्शनस्य मनोवैज्ञानिकसंरचना

पातञ्जलयोगदर्शनं व्यवस्थितमनोविज्ञानतन्त्रम् अस्ति यत् मानसिकप्रक्रियानां, चेतनास्तरस्य, मनोविकाराणां च समग्रं विवरणं प्रदाति।

2.1.1. चित्तस्य स्वरूपम्

योगदर्शने 'चित्तम्' इति पदं मनसः, बुद्धेः, अहङ्कारस्य च समष्टिरूपं द्योतयति।⁴ चित्तं त्रिगुणात्मकम् - सत्त्व, रजस्, तमः इति। एतत् संकल्पनं आधुनिकमनोविज्ञानस्य 'चेतनावस्थानाम्' (states of consciousness) सिद्धान्तेन साम्यं धारयति।

2.1.2. चित्तवृत्तयः

योगसूत्रे पञ्च चित्तवृत्तयः वर्णिताः - प्रमाणं, विपर्ययः, विकल्पः, निद्रा, स्मृतिश्च।⁵ एते वृत्तयः क्लिष्टाः अथवा अक्लिष्टाः भवितुं शक्नुवन्ति। अयं वर्गीकरणं आधुनिकसंज्ञानात्मकमनोविज्ञानस्य (cognitive psychology) विचारप्रक्रियावर्गीकरणेन सदृशम्।

2.2. आधुनिकमानसिकस्वास्थ्यस्य सिद्धान्ताः

2.2.1. संज्ञानात्मकव्यवहारचिकित्सा (Cognitive Behavioral Therapy)

आरोन बेक महोदयेन विकसिता सीबीटी-पद्धतिः मन्यते यत् मनोविकाराः विकृतसंज्ञानात्मकप्रतिमानैः (cognitive schemas) उत्पद्यन्ते।⁶ चिकित्सायाः लक्ष्यं विकृतविचारप्रणालीनां परिमार्जनम् अस्ति।

2.2.2. सावधानताप्रशिक्षणम्

जॉन कबाट-ज़िन्न महोदयेन प्रवर्तिता एमबीएसआर (Mindfulness-Based Stress Reduction) पद्धतिः वर्तमानक्षणे सावधानस्य उपस्थितेः महत्त्वं प्रतिपादयति।⁷ अस्य मूलं योगिकध्यानपरम्परायाम् अस्ति।

3. तुलनात्मकविश्लेषणम्

3.1. चित्तवृत्तिनिरोधः बनाम् संज्ञानात्मकपुनर्संरचना

योगसूत्रस्य प्रथमसूत्रे "योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः" इत्युक्त्वा मनोनियन्त्रणस्य महत्त्वं प्रतिपादितम्।³ अयं संकल्पना सीबीटी-पद्धतौ प्रयुक्तस्य 'विचारनियन्त्रणस्य' (thought control) संकल्पनया साम्यं धारयति।

सारणी 1: चित्तवृत्तिनिरोध-संज्ञानात्मकनियन्त्रणयोः तुलना

पक्षः	योगदर्शनम्	आधुनिकमनोविज्ञानम्
मूलसिद्धान्तः	चित्तवृत्तीनां निरोधः	विकृतसंज्ञानस्य परिमार्जनम्
विधिः	अभ्यासवैराग्याभ्याम्	संज्ञानात्मकपुनर्संरचनाया
लक्ष्यम्	कैवल्यप्राप्तिः	मानसिकस्वास्थ्यस्य पुनर्स्थापनम्
प्रक्रिया	अष्टाङ्गयोगमार्गः	संरचितचिकित्सासत्राणि
दीर्घकालिकप्रभावः	आध्यात्मिकविकासः	व्यवहारपरिवर्तनम्

3.2. क्लेशपञ्चकं बनाम् मनोविकाराणां मूलकारणानि

योगसूत्रे पञ्च क्लेशाः वर्णिताः - अविद्या, अस्मिता, राग, द्वेष, अभिनिवेशः।⁸ एते क्लेशाः सर्वमानसिकव्याधीनां मूलकारणानि मन्यन्ते।

3.2.1. अविद्या

अविद्या सर्वक्लेशानां मूलम् अस्ति। अयं संकल्पना आधुनिकमनोविज्ञानस्य 'संज्ञानात्मकविकृतिः' (cognitive distortions) इति संकल्पनेन समानम्। अल्बर्ट एलिस महोदयस्य तर्कसङ्गतभावनाव्यवहारचिकित्सायां (REBT) विवेचिताः 'अतर्किकविश्वासाः' (irrational beliefs) अविद्यायाः आधुनिकपर्यायाः सन्ति।⁹

3.2.2. अस्मिता

अस्मिताक्लेशः अहङ्कारस्य अतिविस्तारं द्योतयति। आधुनिकमनोविज्ञाने व्यक्तित्वविकाराणां (personality disorders) विश्लेषणे अहम्-संरचनायाः (ego structure) महत्त्वं स्वीकृतम्।¹⁰

3.2.3. रागद्वेषौ

रागद्वेषक्लेशयोः विवरणं व्यसनविज्ञानस्य (addiction science) सिद्धान्तैः सह सुसंगतम्। आधुनिकन्यूरोसाइन्स् प्रतिपादयति यत् मस्तिष्कस्य पुरस्कारप्रणाली (reward system) आसक्तिप्रतिमानान् निर्मायते।¹¹

3.3. अष्टाङ्गयोगः बनाम् समग्रमानसिकचिकित्सा

अष्टाङ्गयोगमार्गः - यम, नियम, आसन, प्राणायाम, प्रत्याहार, धारणा, ध्यान, समाधि - समग्रं मानसिकस्वास्थ्यसाधनप्रणाली प्रस्तौति।¹²

सारणी 2: अष्टाङ्गयोग-आधुनिकचिकित्सापद्धतीनां समन्वयः

योगाङ्गम्	आधुनिकसमानकम्	चिकित्सात्मकप्रभावः
यमः	नैतिकव्यवहारचिकित्सा	सामाजिकसम्बन्धसुधारः
नियमः	आत्मनियमनप्रशिक्षणम्	व्यक्तिगतअनुशासनविकासः
आसनम्	व्यायामचिकित्सा	शारीरिकस्वास्थ्यम्, तनावन्यूनीकरणम्
प्राणायामः	श्वासनियमनप्रशिक्षणम्	चिन्तानाशः, स्नायुतन्त्रसन्तुलनम्
प्रत्याहारः	उद्दीपननियन्त्रणम्	अतिसंवेदनशीलतान्यूनीकरणम्
धारणा-ध्यानम्	सावधानताध्यानम्	एकाग्रताविकासः, आत्मबोधवर्धनम्
समाधिः	प्रवाहावस्था (Flow state)	चरमकल्याणानुभवः

3.4. प्रत्याहार-ध्यानं बनाम् सावधानताप्रशिक्षणम्

योगदर्शने प्रत्याहारः इन्द्रियनिग्रहस्य, ध्यानं च एकाग्रचित्तस्य साधनम् अस्ति।¹³ अधुना वैज्ञानिकशोधैः प्रमाणितं यत् सावधानताध्यानं (mindfulness meditation) -

- अमिग्डालायाः (Amygdala) क्रियाकलापं न्यूनीकरोति, येन चिन्ता-भय-तनावः न्यूनीभवन्ति¹⁴
- प्रीफ्रण्टल् कॉर्टेक्स प्रदेशस्य कार्यं वर्धयति, येन निर्णयक्षमता, आत्मनियमनं च सुधरति¹⁵
- डिफॉल्ट मोड नेटवर्क (DMN) इत्यस्य नियमनं करोति, येन आत्मसंवेदनं परिवर्तते¹⁶

4. शोधसाहित्यस्य समीक्षा

4.1. योगस्य मानसिकस्वास्थ्ये प्रभावस्य शोधाध्ययनानि

अर्वाचीनदशकेषु योगस्य मानसिकस्वास्थ्ये प्रभावस्य वैज्ञानिकशोधाः बहुसङ्ख्यकाः सम्पादिताः। क्रिपालु (Cramer) इत्यादिभिः विरचिते मेटा-विश्लेषणे (2013) प्रदर्शितं यत् योगाभ्यासः अवसादस्य (depression) लक्षणान् सार्थकरूपेण न्यूनीकरोति।¹⁷

स्ट्रीटर (Streeter) इत्यादीनां शोधे (2010) प्रमाणितं यत् योगाभ्यासः मस्तिष्कस्य गाबा (GABA) स्तरं वर्धयति, येन चिन्ताविकारस्य न्यूनीकरणं भवति।¹⁸ अयं शोधः योगस्य न्यूरोबायोलॉजिकल् प्रभावस्य प्रथमप्रमाणम् आसीत्।

4.2. भारतीयशोधपरम्परायां योगदर्शनस्य मनोवैज्ञानिकविवेचनम्

भारतीयविद्वत्समाजे योगदर्शनस्य मनोवैज्ञानिकपक्षस्य गम्भीराः विश्लेषणाः विद्यन्ते। सम्पूर्णानन्द संस्कृतविश्वविद्यालयस्य योगविभागेन सम्पादिताः शोधाः योगसूत्राणां मनोविज्ञानीयं व्याख्यानं प्रस्तुवन्ति।¹⁹

राधाकृष्णन् महोदयः स्वीये ग्रन्थे 'भारतीयदर्शनम्' इत्यस्मिन् योगदर्शनस्य मनोवैज्ञानिकसम्पदं विस्तरेण विवृणोति।²⁰ तेन प्रतिपादितं यत् योगदर्शनं केवलं धार्मिकसाधनं न भवति, अपितु व्यवस्थितं मनोविज्ञानशास्त्रम् अपि अस्ति।

4.3. अन्तरानुशासनाध्ययनस्य नवीनाः आयामाः

हार्वर्ड मेडिकल् स्कूल-संस्थायाः 'बेन्सन्-हेन्नी इन्स्टिट्यूट' इत्यत्र सम्पाद्यमानाः शोधाः योगध्यानस्य जीनव्यञ्जकप्रभावान् (gene expression) अन्वेषयन्ति।²¹ एतैः शोधैः प्रदर्शितं यत् नियमितयोगाभ्यासेन प्रदाहसम्बद्धजीनानां (inflammatory genes) व्यञ्जकता न्यूनीभवति।

5. पद्धतिशास्त्रम्

5.1. शोधप्रविधिः

प्रस्तुतशोधे सैद्धान्तिकविश्लेषणपद्धतिः (theoretical analysis method) तुलनात्मकाध्ययनपद्धत्या (comparative study method) सह समन्विता। शोधे द्विविधाः स्रोतसामग्र्यः उपयुक्ताः -

5.1.1. प्राथमिकस्रोतसामग्री

- पातञ्जलयोगसूत्राणि मूलपाठसटीकानि
- व्यासभाष्यम्
- वाचस्पतिमिश्रविरचितं तत्त्ववैशारदीव्याख्यानम्
- विज्ञानभिक्षुविरचितं योगवार्तिकम्

5.1.2. द्वितीयकस्रोतसामग्री

- आधुनिकमनोविज्ञानस्य शोधपत्राणि
- योगस्य मानसिकस्वास्थ्यप्रभावविषयकाः वैज्ञानिकशोधाः
- समीक्षित (peer-reviewed) शोधपत्रिकासु प्रकाशिताः लेखाः

5.2. विश्लेषणप्रक्रिया

विश्लेषणं चतुर्षु चरणेषु सम्पादितम् -

- पाठविश्लेषणम् - योगसूत्राणां मनोवैज्ञानिकसूत्राणां गहनपाठः
- संकल्पनात्मकमानचित्रणम् - योगिकसंकल्पनानां आधुनिकसमानकानां निर्धारणम्
- तुलनात्मकविश्लेषणम् - उभयोः पद्धत्योः साम्यवैषम्ययोः परीक्षणम्
- समन्वयात्मकसंश्लेषणम् - एकीकृतसिद्धान्तस्य विकासः

5.3. शोधस्य परिमितयः

प्रस्तुतशोधः सैद्धान्तिकविश्लेषणे केन्द्रितम् अस्ति, अतः प्रायोगिकप्रमाणस्य अभावः अस्ति। अपि च, योगदर्शनस्य आध्यात्मिकपक्षस्य पूर्णसमावेशः न कृतः, केवलं मनोवैज्ञानिकपक्षे ध्यानं केन्द्रितम्।

6. निष्कर्षाणां विवेचनम्

6.1. संकल्पनात्मकसाम्यानि

योगदर्शनस्य आधुनिकमनोविज्ञानेन सह अनेकानि मूलभूतसाम्यानि दृश्यन्ते। चित्तवृत्तिनिरोधस्य संकल्पना आधुनिकसंज्ञानात्मकनियन्त्रणसिद्धान्तेन सुसंगता। उभयत्र मनसः नियमनं, विचारप्रक्रियायाः परिमार्जनं च केन्द्रीयं भूमिकां निर्वहति।

क्लेशपञ्चकस्य सिद्धान्तः मनोविकाराणां एटियोलॉजी (etiology) विषये गहनं दृष्टिं प्रदाति। अविद्या, अस्मिता, रागद्वेषाभिनिवेशाः इत्येते पञ्च क्लेशाः आधुनिकमनोविज्ञानस्य विविधसिद्धान्तैः - संज्ञानात्मकविकृतिभिः, अहम्-रक्षणतन्त्रैः (ego-defense mechanisms), आसक्तिप्रतिमानैः च सम्बद्धाः सन्ति।

6.2. पद्धतिगतभेदाः

यद्यपि संकल्पनात्मकसाम्यानि विद्यन्ते, तथापि पद्धतिगते भेदाः अपि महत्त्वपूर्णाः सन्ति। योगदर्शनं समग्रं, दीर्घकालिकं च साधनपद्धतिं प्रस्तौति, यत्र शारीरिक, मानसिक, आध्यात्मिक च सर्वे पक्षाः समाविष्टाः सन्ति। आधुनिकमानसिकचिकित्सा सामान्यतया अल्पकालिका, लक्षणकेन्द्रिता च भवति।

योगमार्गे स्वयंसाधनस्य (self-practice) महत्त्वम् अस्ति, यत्र साधकः स्वयमेव स्वस्य विकासस्य उत्तरदायी भवति। आधुनिकपद्धत्यां चिकित्सक-रोगिसम्बन्धः अधिकं संरचितः भवति।

6.3. न्यूरोवैज्ञानिकप्रमाणानि

अर्वाचीनन्यूरोसाइन्स-शोधाः योगदर्शनस्य अनेकसिद्धान्तानां वैज्ञानिकं पुष्टिं प्रदाति। ध्यानाभ्यासस्य मस्तिष्कसंरचनायां (brain structure) परिवर्तनानि, स्नायुप्लास्टिसिटी (neuroplasticity) च प्रमाणितानि सन्ति।²²

प्राणायामस्य वेगस् स्नायुतन्त्रे (vagus nerve) प्रभावः वैज्ञानिकरूपेण सिद्धः, येन परानुकम्पी (parasympathetic) स्नायुतन्त्रस्य सक्रियता वर्धते तनावः च न्यूनीभवति।²³

6.4. व्यावहारिकप्रयोगाः

योगदर्शनस्य आधुनिकमानसिकचिकित्सायां समन्वयस्य अनेके व्यावहारिकप्रयोगाः सम्भवन्ति -

- संज्ञानात्मकव्यवहारचिकित्सायां योगतत्त्वानां समावेशः - विकृतविचारप्रतिमानानां परिवर्तने योगिकसावधानताप्रशिक्षणस्य उपयोगः
- प्रत्यक्षतनावप्रबन्धने - प्राणायामस्य, शारीरिकविश्रान्तिप्रविधीनां च उपयोगः
- चिरकालिकमानसिकविकाराणां प्रबन्धने - नियमितयोगाभ्यासस्य औषधिचिकित्सायाः पूरकतया उपयोगः
- निवारकमानसिकस्वास्थ्ये - स्वस्थव्यक्तीनां मानसिकदृढतायाः (mental resilience) वर्धने योगशिक्षणम्

7. निष्कर्षः

7.1. शोधस्य मुख्यनिष्कर्षाः

प्रस्तुतशोधेन प्रमाणितं यत् पातञ्जलयोगदर्शनं आधुनिकमानसिकस्वास्थ्यविज्ञानेन सह गहनं संवादं कर्तुं शक्नोति। द्वयोः पद्धत्योः मध्ये संकल्पनात्मकसाम्यानि, पद्धतिगतपूरकत्वम्, न्यूरोवैज्ञानिकप्रमाणसमर्थनम् च दृश्यते।

चित्तवृत्तिनिरोधस्य, क्लेशनिवारणस्य, अष्टाङ्गयोगमार्गस्य च योगिकसिद्धान्ताः आधुनिकसंज्ञानात्मक, व्यावहारिक, न्यूरोवैज्ञानिक च पद्धतीभिः सह सुसंगताः सन्ति। योगदर्शनं न केवलं प्राचीनज्ञानपरम्परा, अपितु आधुनिकमानसिकस्वास्थ्यसेवायां समन्वयार्हं, वैज्ञानिकरूपेण प्रमाणितं प्रणालीम् अपि अस्ति।

7.2. भविष्यशोधस्य दिशाः

भविष्ये निम्नलिखितक्षेत्रेषु शोधः आवश्यकः -

- प्रायोगिकशोधः - योगविधीनां मानसिकविकारेषु चिकित्सात्मकप्रभावस्य नियन्त्रितपरीक्षणानि (RCTs)
- दीर्घकालिकाध्ययनानि - योगाभ्यासस्य दीर्घकालिकप्रभावाणां अनुसरणम्
- न्यूरोइमेजिङ्ग्-शोधः - योगाभ्यासस्य मस्तिष्कसंरचना-कार्यप्रणालीषु परिवर्तनानां विस्तृतविश्लेषणम्
- सांस्कृतिकसमन्वयशोधः - विविधसांस्कृतिकसन्दर्भेषु योगपद्धतीनां अनुकूलनम्

7.3. शोधस्य योगदानम्

प्रस्तुतशोधः त्रिविधं योगदानं करोति। प्रथमतः, योगदर्शनस्य मनोवैज्ञानिकपक्षस्य आधुनिकविश्लेषणं प्रस्तौति। द्वितीयतः, प्राचीन-आधुनिकज्ञानपरम्परयोः मध्ये सेतुनिर्माणं करोति। तृतीयतः, समन्वितमानसिकस्वास्थ्यसेवासु व्यावहारिकमार्गदर्शनं प्रदाति।

अन्ततः, योगदर्शनं मानसिकस्वास्थ्यस्य समग्रदृष्ट्या समाधानाय एकं सशक्तं तन्त्रं प्रस्तौति, यत् आधुनिकवैज्ञानिकपद्धतीभिः सह संयुज्य मानवकल्याणस्य नवीनाः मार्गान् प्रशस्तीकर्तुं शक्नोति।

सन्दर्भाः

1. World Health Organization. (2022). *World mental health report: Transforming mental health for all*. WHO.
2. Feuerstein, G. (1998). *The yoga tradition: Its history, literature, philosophy and practice*. Hohm Press.
3. Patañjali. (2009). *The yoga sūtras of Patañjali* (E. F. Bryant, Trans.). North Point Press. (Original work composed ca. 2nd century BCE–4th century CE)
4. व्यासः. (2006). *योगभाष्यम्* (स्वामि हरिहरानन्दारण्य, Ed.). Kaivalyadhama.
5. Patañjali. (2009). *The yoga sūtras of Patañjali* (E. F. Bryant, Trans.). North Point Press. (YS 1.5–1.11)
6. Beck, A. T. (1976). *Cognitive therapy and the emotional disorders*. International Universities Press.
7. Kabat-Zinn, J. (2013). *Full catastrophe living: Using the wisdom of your body and mind to face stress, pain, and illness*. Bantam Books.
8. Patañjali. (2009). *The yoga sūtras of Patañjali* (E. F. Bryant, Trans.). North Point Press. (YS 2.3–2.9)
9. Ellis, A. (1962). *Reason and emotion in psychotherapy*. Citadel Press.
10. Kohut, H. (1971). *The analysis of the self: A systematic approach to the psychoanalytic treatment of narcissistic personality disorders*. University of Chicago Press.
11. Volkow, N. D., Koob, G. F., & McLellan, A. T. (2016). Neurobiologic advances from the brain disease model of addiction. *New England Journal of Medicine*, 374(4), 363–371.
12. Patañjali. (2009). *The yoga sūtras of Patañjali* (E. F. Bryant, Trans.). North Point Press. (YS 2.29–3.8)
13. Patañjali. (2009). *The yoga sūtras of Patañjali* (E. F. Bryant, Trans.). North Point Press. (YS 2.54–3.2)
14. Hölzel, B. K., Carmody, J., Vangel, M., Congleton, C., Yerramsetti, S. M., Gard, T., & Lazar, S. W. (2011). Mindfulness practice leads to increases in regional brain gray matter density. *Psychiatry Research: Neuroimaging*, 191(1), 36–43.
15. Tang, Y.-Y., Hölzel, B. K., & Posner, M. I. (2015). The neuroscience of mindfulness meditation. *Nature Reviews Neuroscience*, 16(4), 213–225.

16. Brewer, J. A., Worhunsky, P. D., Gray, J. R., Tang, Y.-Y., Weber, J., & Kober, H. (2011). Meditation experience is associated with differences in default mode network activity and connectivity. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 108(50), 20254–20259.
17. Cramer, H., Lauche, R., Langhorst, J., & Dobos, G. (2013). Yoga for depression: A systematic review and meta-analysis. *Depression and Anxiety*, 30(11), 1068–1083.
18. Streeter, C. C., Whitfield, T. H., Owen, L., Rein, T., Karri, S. K., Yakhkind, A., Perlmutter, R., et al. (2010). Effects of yoga versus walking on mood, anxiety, and brain GABA levels: A randomized controlled MRS study. *Journal of Alternative and Complementary Medicine*, 16(11), 1145–1152.
19. शर्मा, रामकरण. (2015). *पातञ्जलयोगदर्शनम्: मनोवैज्ञानिकविवेचनम्*. सम्पूर्णनन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयः.
20. Radhakrishnan, S. (1927). *Indian philosophy* (Vol. 2). George Allen & Unwin.
21. Bhasin, M. K., Dusek, J. A., Chang, B.-H., Joseph, M. G., Denninger, J. W., Fricchione, G. L., Benson, H., & Libermann, T. A. (2013). Relaxation response induces temporal transcriptome changes in energy metabolism, insulin secretion and inflammatory pathways. *PLoS ONE*, 8(5), e62817.
22. Lazar, S. W., Kerr, C. E., Wasserman, R. H., Gray, J. R., Greve, D. N., Treadway, M. T., McGarvey, M., et al. (2005). Meditation experience is associated with increased cortical thickness. *NeuroReport*, 16(17), 1893–1897.
23. Gerritsen, R. J. S., & Band, G. P. H. (2018). Breath of life: The respiratory vagal stimulation model of contemplative activity. *Frontiers in Human Neuroscience*, 12, 397.

मीमांसासूत्रे शाब्दबोधः भाषातत्त्वस्य तात्त्विकमन्वेषणम्

K. K. Sundaresan

Retd. Professor, Sree Sankaracharya University of Sanskrit, Kalady, Kerala, India.

Article information

Received: 15th April 2026
Received in revised form: 19th May 2026
Accepted: 24th June 2026
Available online: 31st July 2026

Volume: 1
Issue: 1
DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.21737472>

Abstract

This paper examines the nature of verbal cognition (sabdadabodha) in Mimamsa philosophy. A philosophical analysis of language is found in the Mimamsasutra composed by Jaimini and in Sabaravamin's Bhasya upon it. The nature of the word, of meaning, and of the relation between them is set out. The roles of expectancy (akanksha), semantic compatibility (yogyata), proximity (asatti), and speaker intention (tatparya) in the arising of verbal cognition are examined here. A comparative analysis with the Grammarian school and with Nyaya brings out what is distinctive in Mimamsa. The conclusion of the study is that in Mimamsa verbal cognition is not merely a linguistic topic but the foundational means of knowledge underlying the comprehension of Vedic meaning. The paper proceeds by the method of doctrinal analysis, through a critical reading of the ancient sutra, bhasya, and tika literature.

सारांशः

अयं शोधप्रबन्धः मीमांसादर्शने शाब्दबोधस्य स्वरूपं विमृशति। जैमिनिमुनिप्रणीते मीमांसासूत्रे तदुपरि शबरस्वामिभाष्ये च भाषायाः तात्त्विकं विश्लेषणं प्राप्यते। शब्दस्य, अर्थस्य, तयोः सम्बन्धस्य च स्वरूपं निरूप्यते। अत्र शाब्दबोधोत्पत्तौ आकाङ्क्षा-योग्यता-आसत्ति-तात्पर्याणां भूमिका विवेच्यते। व्याकरणदर्शन-न्यायदर्शनयोः सह तुलनात्मकविश्लेषणेन मीमांसादर्शनस्य वैशिष्ट्यं प्रकाश्यते। शोधस्यायं निष्कर्षः यत् मीमांसादर्शने शाब्दबोधः केवलं भाषावैज्ञानिकं विषयं न भवति, अपितु वैदिकार्थबोधस्य मूलाधारभूतं तात्त्विकं प्रमाणं भवति। अयं प्रबन्धः सैद्धान्तिकविश्लेषणपद्धत्या प्राचीनसूत्रभाष्यटीकानां समीक्षणेन निष्पन्नः।

महत्त्वपूर्ण शब्द : मीमांसादर्शनम्, शाब्दबोधः, शब्दप्रमाणम्, आकाङ्क्षा-योग्यता-आसत्ति-तात्पर्यम्, अन्विताभिधानवादः, अभिहितान्वयवादः, शब्दनित्यत्वम्, अपौरुषेयत्वम्, वाक्यार्थबोधः, शबरभाष्यम्

1. प्रस्तावना

भारतीयदर्शनपरम्परायां शब्दप्रमाणस्य महत्त्वं सर्वविदितम्। तेषु च मीमांसादर्शनं शब्दप्रमाणस्य प्राधान्यं स्थापयति।¹ जैमिनिमुनिप्रणीतं मीमांसासूत्रं वेदार्थविचारस्य मूलग्रन्थं विद्यते। अत्र शाब्दबोधस्य—शब्दजन्यज्ञानस्य—विस्तृतं विवेचनं प्राप्यते। शब्दस्य नित्यत्वं, अर्थशब्दयोः सम्बन्धः, वाक्यार्थबोधस्य प्रक्रिया च मीमांसकैः सूक्ष्मतया विचारिताः।

मीमांसादर्शनस्य मुख्यं प्रयोजनं वैदिकविधिज्ञानम्। किन्तु तदर्थं शब्दस्य स्वरूपं, तस्य प्रमाणत्वं, तेन जन्यमानबोधस्य प्रक्रिया च ज्ञातव्याः। अतः शाब्दबोधविचारः मीमांसाशास्त्रस्य केन्द्रीयं विषयं भवति।² अस्मिन् शोधप्रबन्धे निम्नलिखितानां प्रश्नानां समाधानं यत्नीक्रियते:

- मीमांसादर्शने शाब्दबोधस्य स्वरूपं किम्?
- शाब्दबोधोत्पत्तौ के के साधका विद्यन्ते?
- व्याकरण-न्यायदर्शनाभ्यां मीमांसादर्शनस्य भेदः कः?
- वैदिकार्थबोधे शाब्दबोधस्य का भूमिका?

2. सैद्धान्तिकपृष्ठभूमिः

2.1. मीमांसादर्शनस्य परिचयः

मीमांसादर्शनं षड्दर्शनेषु अन्यतमम्। पूर्वमीमांसा उत्तरमीमांसा चेति द्विविधा मीमांसा। पूर्वमीमांसा कर्मकाण्डविचारार्थं, उत्तरमीमांसा ज्ञानकाण्डविचारार्थं प्रवृत्ता। अस्मिन् प्रबन्धे पूर्वमीमांसायाः विचारः क्रियते।

जैमिनिमुनिः ईसापूर्वं तृतीय-चतुर्थशतकेषु मीमांसासूत्राणि प्रणीतवान्। एतत्सूत्रं द्वादशाध्यायेषु षष्ठ्या पादैः सहस्राधिकसूत्रैः च निबद्धम्।³ शबरस्वामी (ईस्वीयं पञ्चमशतके) तदुपरि प्रसिद्धं भाष्यं रचितवान्। ततः परं कुमारिलभट्टः (सप्तमशतके) प्रभाकरमिश्रः (सप्तम-अष्टमशतके) च प्रमुखौ टीकाकारौ अभवताम्।

2.2. शब्दप्रमाणस्य महत्त्वम्

मीमांसकाः षट् प्रमाणानि स्वीकुर्वन्ति—प्रत्यक्षम्, अनुमानम्, उपमानम्, अर्थापत्तिः, अनुपलब्धिः, शब्दश्च।⁴ तेषु शब्दप्रमाणं विशिष्टं भवति यतः तेन अप्रत्यक्षस्य धर्मस्य ज्ञानं भवति। विशेषतः वैदिकविधिज्ञाने शब्दप्रमाणमेव एकमात्रं साधनम्।

मीमांसादर्शने शब्दः नित्यः अपौरुषेयश्च। वेदानां नित्यत्वं स्थापयितुं शब्दनित्यत्वसिद्धान्तः आवश्यकः। अतः शाब्दबोधविचारे शब्दस्य स्वरूपं प्रथमतः निरूप्यते।

3. शाब्दबोधस्य स्वरूपम्

3.1. शब्दस्य परिभाषा

मीमांसासूत्रे "अथातो धर्मजिज्ञासा" इति प्रथमसूत्रेण धर्मविचारस्य प्रारम्भः। धर्मज्ञानाय शब्दप्रमाणस्य आवश्यकता व्याख्याता। शबरभाष्ये शब्दस्य लक्षणं दीयते: "वर्णानामनुपूर्व्येण संहतानां शब्दः।"⁵ अर्थात् वर्णानां क्रमेण संयोगेन शब्दः उत्पद्यते।

मीमांसकाः शब्दं नित्यं मन्यन्ते। ध्वनिः अनित्यः, परन्तु स शब्दस्य व्यञ्जकः केवलम्। शब्दार्थसम्बन्धोऽपि नित्यः। कुमारिलभट्टः स्फोटसिद्धान्तं खण्डयित्वा वर्णनित्यत्वं स्थापयति।⁶

3.2. शाब्दबोधस्य उत्पत्तिप्रक्रिया

शाब्दबोधः शब्दानां श्रवणात् उत्पद्यते। परन्तु केवलं श्रवणमात्रं पर्याप्तं न भवति। चत्वारः साधकाः आवश्यकाः:

- आकाङ्क्षा: पदानां परस्परमपेक्षा। यथा "गाम्" इति पदं "आनय" इति क्रियापदमपेक्षते। आकाङ्क्षारहिते बोधः न जायते।⁷
- योग्यता: पदार्थानां संगतिः। यथा "वह्निना सिञ्चति" इत्यत्र योग्यताभावात् बोधो न भवति। वह्निः सेचनयोग्यं द्रव्यं न भवति।
- आसत्तिः: पदानां समीपोच्चारणम्। कालविप्रकर्षे सति वाक्यार्थबोधो न भवति। द्वयोः पदयोः मध्ये अतिदीर्घः कालो यदि भवति, श्रोता प्रथमपदं विस्मरति।
- तात्पर्यम्: वक्तुः अभिप्रायः। बहूनामपि पदानां मध्ये वक्तुः अभीष्टार्थः कः इति ज्ञातव्यम्।⁸

3.3. वाक्यार्थबोधस्य सिद्धान्ताः

वाक्यार्थस्य स्वरूपे द्वौ पक्षौ मीमांसायाम्—भाट्टमतं प्राभाकरमतं च।

- भाट्टमते (अभिहितान्वयवादः): प्रत्येकं पदं स्वार्थं बोधयति, ततः संसर्गज्ञानं भवति। पदानां शक्तिः पृथक्पृथगर्थेषु, वाक्यार्थः तेषां संसर्गरूपः।⁹
- प्राभाकरमते (अन्विताभिधानवादः): पदानि संसृष्टार्थान् एव बोधयन्ति। न पृथगर्थबोधः प्रथमं भवति। पदानां शक्तिः एव संसर्गबोधने। यथा "गामानय" इत्यत्र गोः आनयनक्रियया सह संसृष्टा बोधः एकैव भवति।¹⁰

4. तुलनात्मकविश्लेषणम्

4.1. व्याकरणदर्शनेन सह

पाणिनीयव्याकरणे स्फोटसिद्धान्तः प्रसिद्धः। भर्तृहरिः वाक्यपदीये शब्दब्रह्मवादं प्रतिपादयति।¹¹ तत्र शब्दः चैतन्यस्वरूपः, स्फोटरूपेण नित्यः च।

मीमांसादर्शने शब्दनित्यत्वं स्वीक्रियते, परन्तु स्फोटसिद्धान्तः न। कुमारिलः श्लोकवार्तिके स्फोटपक्षं खण्डयति। तस्य मते वर्णाः एव नित्याः, न तु अतिरिक्तः स्फोटः।¹²

तालिका 1: व्याकरण-मीमांसयोः तुलना

विषयः	व्याकरणमतम्	मीमांसामतम्
शब्दस्वरूपम्	स्फोटः नित्यः	वर्णाः नित्याः
शब्दब्रह्म	स्वीक्रियते	न स्वीक्रियते
प्रयोजनम्	व्याकरणशुद्धिः	धर्मज्ञानम्
वाक्यार्थः	एकार्थबोधः	संसर्गबोधः

4.2. न्यायदर्शनेन सह

न्यायदर्शने शब्दः चतुर्थं प्रमाणम्। आप्तवचनं शब्दप्रमाणम्।¹³ तत्र शब्दः पौरुषेयः, ईश्वरवचनमपि पौरुषेयमेव। न्यायसूत्रे "आप्तोपदेशः शब्दः" इति शब्दलक्षणम्।

मीमांसादर्शने वेदः अपौरुषेयः। न कस्यचित् पुरुषस्य रचना। अतः वेदप्रामाण्यं स्वतःसिद्धम्, न तु आप्तप्रमाणकम्।¹⁴

तालिका 2: न्याय-मीमांसयोः तुलना

विषयः	न्यायमतम्	मीमांसामतम्
शब्दस्वरूपम्	पौरुषेयः	अपौरुषेयः (वेदे)
प्रमाणत्वम्	आप्तप्रामाण्यम्	स्वतःप्रामाण्यम्
प्रमुखविषयः	लौकिकज्ञानम्	धर्मज्ञानम्
शब्दनित्यत्वम्	न स्वीक्रियते	स्वीक्रियते

5. मीमांसासूत्रे शाब्दबोधविचारः

5.1. प्रमुखसूत्राणि

- "अथातो धर्मजिज्ञासा" (१.१.१): अस्मिन् प्रथमसूत्रे धर्मविचारस्य प्रारम्भः। धर्मस्य ज्ञानं शब्दप्रमाणतः एव इति सूच्यते।
- "चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः" (१.१.२): धर्मस्य लक्षणं चोदना—वैदिकविधिः। एषा चोदना शब्दरूपा एव।¹⁵
- "तस्य निमित्तपरिज्ञानम्" (१.१.४): धर्मस्य साधनं ज्ञातव्यम्। शब्दप्रमाणमेव तत् साधनम्।

शब्दार्थसम्बन्धः: शब्दार्थसम्बन्धस्य नित्यत्वं प्रतिपाद्यते। संकेतेन न, अपितु नित्यसम्बन्धेन शब्दः अर्थं बोधयति।

5.2. शबरभाष्ये विवेचनम्

शबरस्वामी प्रथमाध्यायस्य प्रथमे पादे शब्दप्रमाणस्य प्रतिष्ठां करोति। स वैदिकशब्दस्य अपौरुषेयत्वं विस्तरेण स्थापयति।

"वेदः अपौरुषेयः" इति सिद्धान्तः शबरभाष्यस्य मूलाधारः। यदि वेदः कस्यचित् पुरुषस्य रचना स्यात्, तदा तस्य प्रामाण्ये संशयः स्यात्। परन्तु अनादिकालात् वेदः वर्तते, न कस्यचित् कर्तृकः।¹⁶

शब्दार्थसम्बन्धविचारे शबरः स्वरसम्बन्धं (नित्यसम्बन्धं) स्थापयति। रूढिसम्बन्धं (संकेतसम्बन्धं) च खण्डयति। यदि संकेतेन सम्बन्धः स्यात्, तर्हि वेदार्थे नित्यत्वं न स्यात्।

5.3. कुमारिलभट्टस्य योगदानम्

कुमारिलभट्टः श्लोकवार्तिके तन्त्रवार्तिके च शाब्दबोधस्य सूक्ष्मं विवेचनं करोति। स अन्विताभिधानवादं खण्डयित्वा अभिहितान्वयवादं स्थापयति।

- शब्दनित्यत्वसिद्धिः: कुमारिलः स्फोटपक्षस्य खण्डनं कृत्वा वर्णनित्यत्वं सिद्धयति। वर्णाः नित्याः इति तस्य सिद्धान्तः। ध्वनिः अनित्यः, स केवलं व्यञ्जकः।¹⁷
- अभिहितान्वयवादः: पदानि पृथक्पृथगर्थान् बोधयन्ति, ततः आकाङ्क्षादिभिः साधकैः संसर्गबोधो भवति। यथा "गाम्" इति पदं गोत्वं बोधयति, "आनय" इति क्रियां बोधयति, तयोः संयोगेन वाक्यार्थो बोधः।
- शब्दप्रामाण्यम्: वैदिकशब्दस्य स्वतःप्रामाण्यं कुमारिलेन विस्तरेण सिद्धयते। बाधकाभावे सति सर्वेषां प्रमाणानां प्रामाण्यं स्वतः इति न्यायः।¹⁸

5.4. प्राभाकरमिश्रस्य मतम्

प्राभाकरमिश्रः अन्विताभिधानवादं प्रतिपादयति। तस्य मते पदानां शक्तिः एव संसर्गबोधने। न तु पृथक्पृथगर्थबोधः प्रथमं भवति।

- गुरुमतानुसारम्: प्राभाकरः आचार्येभ्यः प्राप्तं मतं रक्षति। पदानि विना संसर्गं न किञ्चित् बोधयन्ति इति तस्य सिद्धान्तः।
- त्रिपुटीप्रत्यक्षम्: बोधे ज्ञाता-ज्ञान-ज्ञेयं च एकत्र प्रकाशन्ते। शाब्दबोधेऽपि एषा त्रिपुटी विद्यते।¹⁹

तालिका 3: भाट्ट-प्राभाकरमतयोः भेदः

विषयः	भाट्टमतम्	प्राभाकरमतम्
वाक्यार्थबोधः	अभिहितान्वयवादः	अन्विताभिधानवादः
पदशक्तिः	पृथगर्थबोधने	संसर्गबोधने
बोधक्रमः	पदार्थ → संसर्गः	संसृष्टार्थ एकत्र
प्रमाणसिद्धान्तः	स्वतःप्रामाण्यम्	स्वतःप्रामाण्यम्

6. शाब्दबोधस्य दार्शनिकपक्षाः

6.1. ज्ञानमीमांसीयविचारः

शाब्दबोधः प्रमाणजनितं ज्ञानम्। प्रमाणस्य लक्षणं यत् अनधिगतार्थगन्तृत्वम्—अज्ञातस्य विषयस्य ज्ञापकत्वम्।²⁰ शब्दप्रमाणेन अप्रत्यक्षस्य धर्मस्य ज्ञानं भवति।

शाब्दबोधस्य प्रामाण्ये किं कारणम्? मीमांसकाः वदन्ति—स्वतःप्रामाण्यम्। बाधकाभावे सति सर्वेषां प्रमाणानां प्रामाण्यं स्वतः सिद्धम्। परतःप्रामाण्यवादी नैयायिकाः भिद्यन्ते।

6.2. भाषातात्त्विकपक्षः

मीमांसादर्शनं भाषाविज्ञानस्य प्राचीनं रूपं प्रदर्शयति। शब्दस्वरूपं, अर्थबोधप्रक्रिया, शब्दार्थसम्बन्धः च सूक्ष्मतया विचारिताः।

- शब्दस्य कार्यम्: शब्दः अर्थं बोधयति। अर्थबोधनं शब्दस्य मुख्यं कार्यम्। वाचकवाच्यभावः शब्दार्थयोः मध्ये नित्यः।
- वाक्यस्य एकत्वम्: वाक्यं न केवलं पदसमूहः, अपितु एकमर्थवाचकम्। वाक्यार्थः पदार्थेभ्यः भिन्नः, तेषां संसर्गरूपः।

6.3. धर्मविज्ञानीयपक्षः

मीमांसादर्शनस्य मुख्यं प्रयोजनं धर्मज्ञानम्। धर्मः वैदिकविधिरूपः। विधिज्ञानाय शाब्दबोधः एकमात्रं साधनम्।²¹

वैदिकवाक्यानि त्रिविधानि—विधिवाक्यानि, मन्त्रवाक्यानि, नामधेयवाक्यानि च। विधिवाक्यानि प्रधानानि, अन्यानि तदङ्गभूतानि। सर्वेषां बोधः शाब्दबोधप्रक्रियया एव भवति।

7. समीक्षात्मकमूल्याङ्कनम्

7.1. सबलपक्षाः

- व्यवस्थितविश्लेषणम्: मीमांसादर्शनं शाब्दबोधस्य व्यवस्थितं विश्लेषणं प्रदर्शयति। आकाङ्क्षा-योग्यता-आसत्ति-तात्पर्यरूपाः साधकाः भाषाविज्ञानदृष्ट्या महत्त्वपूर्णाः।
- नित्यत्वसिद्धान्तः: शब्दनित्यत्वसिद्धान्तः भाषायाः स्थिरत्वं व्याख्यातुं समर्थः। भाषा अनादिकालात् विद्यते, न तु मानवनिर्मिता।
- प्रामाण्यसिद्धिः: स्वतःप्रामाण्यवादः ज्ञानमीमांसायां महत्त्वपूर्णः। सन्देहवादं निवारयति।

7.2. दुर्बलपक्षाः

- शब्दनित्यत्वे आपत्तिः: आधुनिकभाषाविज्ञानम् भाषायाः परिवर्तनशीलतां दर्शयति। शब्दनित्यत्वसिद्धान्तः ऐतिहासिकभाषाविकासेन बाध्यते।
- अपौरुषेयत्वे सङ्कटम्: वेदानामपौरुषेयत्वं ऐतिहासिकदृष्ट्या प्रमाणितुं कठिनम्। वैदिकसाहित्यस्य रचनाकालः, रचयितारश्च विवादास्पदाः।
- सीमिता दृष्टिः: मीमांसादर्शनं केवलं वैदिकशब्दं विचारयति। लौकिकभाषायाः विश्लेषणे न्यूनं भवति।

7.3. समकालीनप्रासङ्गिकता

आधुनिकभाषाविज्ञाने मीमांसीयसिद्धान्तानां प्रासङ्गिकता विचारणीया। आकाङ्क्षासिद्धान्तः वाक्यविन्यासविचारे (syntax) उपयोगी। योग्यतासिद्धान्तः अर्थविज्ञाने (semantics) प्रासङ्गिकः।²²

वाक्यार्थबोधविचारः भाषादर्शने (philosophy of language) महत्त्वपूर्णः। संघटनावादः (compositionality) इति आधुनिकसिद्धान्तः मीमांसीयचिन्तनेन साम्यं दर्शयति।

8. निष्कर्षः

मीमांसासूत्रे शाब्दबोधविचारः भारतीयभाषाचिन्तनस्य उत्कृष्टं निदर्शनम्। शब्दस्वरूपं, अर्थबोधप्रक्रिया, शब्दार्थसम्बन्धः च सूक्ष्मतया विवेचिताः। आकाङ्क्षा-योग्यता-आसत्ति-तात्पर्याणां साधकत्वं भाषाविज्ञानदृष्ट्या महत्त्वपूर्णम्।

मीमांसादर्शनस्य वैशिष्ट्यं यत् तत् केवलं भाषावैज्ञानिकं विषयं न विचारयति, अपितु धर्मविज्ञानेन सह भाषाविचारं योजयति। शाब्दबोधः न केवलं ज्ञानसाधनम्, अपितु धर्मसाधनमपि भवति।

शब्दनित्यत्वसिद्धान्तः, अपौरुषेयत्वसिद्धान्तः च आधुनिकदृष्ट्या विवादास्पदौ। परन्तु मीमांसकानां भाषाविश्लेषणपद्धतिः आधुनिकभाषाविज्ञाने अपि प्रासङ्गिकः।

अचिताभिधानवादः अभिहितान्वयवादश्च वाक्यार्थबोधे द्वौ विभिन्नौ दृष्टिकोणौ। एतयोः विवादः आधुनिकसंघटनावादविचारे अपि प्रतिध्वनितः।

भावि-शोधकार्यस्य दिशाः

- मीमांसीय-आधुनिकभाषाविज्ञानयोः तुलनात्मकं विश्लेषणम्।
- अन्येषां भारतीयदर्शनानां सह मीमांसायाः भाषाचिन्तनस्य साम्यवैषम्ययोः अध्ययनम्।
- प्राचीनमीमांसासिद्धान्तानां आधुनिकभाषाविज्ञानीयसमस्यासु उपयोगिता च।

मीमांसाशास्त्रं भारतीयज्ञानपरम्परायां शाब्दबोधस्य गम्भीरतमं विवेचनं प्रदर्शयति। तस्य अध्ययनं भाषादर्शनस्य, ज्ञानमीमांसायाः, धर्मशास्त्रस्य च छात्रेभ्यः अत्यावश्यकम्।

सन्दर्भग्रन्थसूची

1. Jha, G. *The Prābhākara School of Pūrva Mīmāṃsā*. Allahabad: Indian Thought, 1911. Reprint, Delhi: Motilal Banarsidass, 1978.
2. Taber, J. A. "The Mīmāṃsā Theory of Self-Recognition." *Philosophy East and West* 40, no. 1 (1990): 35–57.

3. Jaimini. *Mīmāṃsāsūtra with Śabara's Bhāṣya*. Edited by K. S. Abhyankar. Pune: Ānandāśrama Sanskrit Series, 1970–1976.
4. Potter, K. H., ed. *Encyclopedia of Indian Philosophies*. Vol. 16, *Philosophy of Pūrva-Mīmāṃsā*. Delhi: Motilal Banarsidass, 2014.
5. Śabara. *Śābarabhāṣya on Mīmāṃsāsūtra 1.1.5*. Edited by S. Śāstrī. Varanasi: Tara Publications, 1980.
6. Kumārila Bhaṭṭa. *Ślokavārttika*. Edited by S. D. Shastri. Varanasi: Tara Publications, 1978.
7. Raja, K. K. *Indian Theories of Meaning*. Madras: Adyar Library and Research Centre, 1963. Reprint, 1977.
8. Mohanty, J. N. *Reason and Tradition in Indian Thought: An Essay on the Nature of Indian Philosophical Thinking*. Oxford: Clarendon Press, 1992.
9. Kumārila Bhaṭṭa. *Tantravārttika*. Edited by R. Śāma Śāstrī. Mysore: Government Branch Press, 1929.
10. Śālikanātha Miśra. *Prakaraṇapañcikā*. Edited by A. S. Sastri. Banaras: Banaras Hindu University, 1961.
11. Bhartṛhari. *Vākyapadīya*. Edited by K. A. Subramania Iyer. Pune: Deccan College, 1966.
12. Taber, J. A. *A Hindu Critique of Buddhist Epistemology: Kumārila on Perception*. London: RoutledgeCurzon, 2005.
13. Gautama. *Nyāyasūtra with Vātsyāyana's Bhāṣya*. Edited by A. Thakur. New Delhi: Indian Council of Philosophical Research, 1997.
14. Clooney, F. X. *Thinking Ritually: Rediscovering the Pūrva Mīmāṃsā of Jaimini*. Vienna: De Nobili Research Library, 1990.
15. Jha, G., trans. *The Pūrva-Mīmāṃsā-Sūtras of Jaimini*. Allahabad: Pāṇini Office, 1916.
16. Dasgupta, S. *A History of Indian Philosophy*. Vol. 1. Cambridge: Cambridge University Press, 1922.
17. Matilal, B. K. *The Word and the World: India's Contribution to the Study of Language*. Oxford: Oxford University Press, 1990.
18. Hiriyanna, M. *Outlines of Indian Philosophy*. London: George Allen & Unwin, 1932.
19. Bhattacharyya, S. *Doubt, Belief and Knowledge*. New Delhi: Indian Council of Philosophical Research, 1987.
20. Verpoorten, J.-M. *Mīmāṃsā Literature*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1987.
21. Arnold, D. *Buddhists, Brahmins, and Belief: Epistemology in South Asian Philosophy of Religion*. New York: Columbia University Press, 2005.
22. Ganeri, J. "Contextualism in the Study of Indian Intellectual Cultures." *Journal of Indian Philosophy* 36, nos. 5–6 (2008): 551–562.

काश्मीर-शैव दर्शन: अभेद-अभेद सिद्धान्त का विश्लेषण

J P Prajith

Assistant Professor of Sanskrit, ORI & MSSSL Library, University of Kerala, Kariavattom, Thiruvananthapuram, Kerala, India.

Article information

Received: 13th April 2026

Received in revised form: 16th May 2026

Accepted: 18th June 2026

Available online: 31st July 2026

Volume: 1

Issue: 1

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.21738625>

Abstract

This paper presents a serious analysis of the theory of non-difference in Kashmiri Saiva philosophy. By describing the relationship between Lord Shiva and the world in the philosophy of recognition, this paper reveals the coherent nature of differences and differences. By reviewing the theories of the great teachers like Utpaladeva and Abhinavagupta, this research asserts the uniqueness of the Advaita of Kashmir Shaiva Tantra by analyzing the elements of vibrancy, discussion, light and freedom. Answering the question of how Swatantra Davaitaism differs from Shankaradavaita and Shaktadavaita, this paper asserts the philosophical significance of Kashmir Shaiva doctrines. This research has demonstrated the fundamental contribution of Kashmiri Shaiva philosophy to Advaita thought. The paper further situates the doctrine against Śākta non-dualism and Buddhist Vijñānavāda, and sets out the thirty-six tattvas, the three impurities and the fourfold means (upāya) through which the theory is worked out in practice.

सारांशः

अयं शोधपत्रः काश्मीर-शैवदर्शनं अभेद-अभेदसिद्धान्तस्य गम्भीरं विश्लेषणं प्रस्तौति। प्रत्यभिज्ञादर्शनं परमशिवस्य जगतः च सम्बन्धं निरूप्य, अयं पत्रः भेदाभेदयोः समन्वयात्मकं स्वरूपं प्रकाशयति। उत्पलदेव-अभिनवगुप्तादीनां महाचार्याणां सिद्धान्तानां समीक्षया, अयं शोधः स्फुरत्ता-विमर्श-प्रकाश-स्वातन्त्र्यादीनां तत्त्वानां विवेचनेन काश्मीरशैवतन्त्रस्य अद्वैतवादस्य विशिष्टतां प्रतिपादयति। स्वतन्त्रादवैतवादः शाङ्करादवैतात् शाक्तादवैतात् च कथं भिद्यते इति प्रश्नस्य उत्तरं दत्त्वा, अयं पत्रः काश्मीरशैवसिद्धान्तानां दार्शनिकं महत्त्वं प्रतिपादयति। अनेन शोधेन काश्मीरशैवदर्शनस्य अद्वैतचिन्तने मौलिकं योगदानं प्रदर्शितम्। अपि च अयं सिद्धान्तः शाक्तादवैतेन बौद्धविज्ञानवादेन च सह तुलितः, षट्त्रिंशत्तत्त्वप्रक्रिया मलत्रयम् उपायचतुष्टयं च निरूपितानि, येन सिद्धान्तस्य साधनापरः पक्षः अपि प्रकाशितः।

महत्त्वपूर्ण शब्द : काश्मीरशैवम्, प्रत्यभिज्ञादर्शनम्, अभेदाभेदवादः, स्वातन्त्र्यवादः, स्फुरत्ता, विमर्शः, षट्त्रिंशत्तत्त्वानि, उपायचतुष्टयम्, शाक्तादवैतम्

1. प्रस्तावना

काश्मीरशैवदर्शनं भारतीयदार्शनिकपरम्परायां महत्त्वपूर्ण स्थानं धारयति। नवमशताब्द्याः दशमशताब्द्याश्च मध्ये काश्मीरप्रदेशे विकसितं इदं दर्शनं परमाद्वैतवादस्य उन्नततमं रूपं प्रस्तुवन्ति विद्वांसः। अस्मिन् दर्शने परमशिवस्य स्वातन्त्र्यस्य च केन्द्रीयता विद्यते। प्रत्यभिज्ञादर्शनरूपेण ख्यातं इदं तन्त्रं सोमानन्द-उत्पलदेव-अभिनवगुप्तादीनां महाचार्याणां कृतैः समृद्धं जातम्।

अस्य शोधपत्रस्य मुख्यं शोधप्रश्नं अस्ति - काश्मीरशैवदर्शने अभेद-अभेदसिद्धान्तः कीदृशः? कथं अयं सिद्धान्तः अन्यान् अद्वैतवादान् प्रति भिद्यते? केन प्रकारेण अस्मिन् दर्शने शिवस्य जगतः च सम्बन्धः व्याख्यातः?

अस्मिन् शोधपत्रे प्राथमिकसाहित्यस्य विश्लेषणेन, मुख्यग्रन्थानां समीक्षया, अयं सिद्धान्तः सविस्तरं विवेचितः। अनेन शोधेन काश्मीरशैवदर्शनस्य मौलिकता तस्य च अद्वैतचिन्तने योगदानं प्रकाशितम्।

अस्य शोधस्य पद्धतिः पाठाधारिता तुलनात्मका च। प्राथमिकसाधनरूपेण शिवसूत्राणि¹, स्पन्दकारिकाः², ईश्वरप्रत्यभिज्ञाकारिकाः³, प्रत्यभिज्ञाहृदयं⁴, तन्त्रालोकश्च⁵ गृहीताः; द्वितीयकसाधनरूपेण च आधुनिकविदुषां समीक्षात्मकाध्ययनानि। प्रथमं मूलसिद्धान्तानां पाठाधारितं निरूपणं क्रियते, ततः तेषां परस्परसम्बन्धः विश्लेष्यते, अन्ते च अन्यैः अद्वैतवादैः सह तुलना प्रस्तूयते। अत्र न कोऽपि नूतनः पाठः सम्पाद्यते, अपितु प्रकाशितेषु समीक्षात्मकसंस्करणेषु एव विमर्शः प्रतिष्ठाप्यते।

2. साहित्यसमीक्षा

2.1. काश्मीरशैवदर्शनस्य ऐतिहासिकः पृष्ठभूमिः

काश्मीरशैवदर्शनस्य विकासः त्रिषु स्तरेषु दृश्यते। प्रथमं स्तरं आगमिकं तन्त्रसाहित्यं यत्र शिवसूत्राणि, मालिनीविजयोत्तरतन्त्रं, विज्ञानभैरवम्⁶ इत्यादीनि महत्त्वपूर्णानि सन्ति। द्वितीयं स्तरं स्पन्दशास्त्रम्, यत्र वसुगुप्तकृतं स्पन्दकारिकाः कल्लटकृतश्च स्पन्दसन्दोहः प्रमुखाः। तृतीयं स्तरं प्रत्यभिज्ञादर्शनम्, यत्र उत्पलदेवस्य ईश्वरप्रत्यभिज्ञाकारिकाः अभिनवगुप्तस्य च विस्तृतव्याख्याः विद्यन्ते।

काश्मीर-शृङ्खलायां (Kashmir Series of Texts and Studies) अभिनवगुप्तकृतं तन्त्रालोकं जयरथटीकासहितं द्वादशभागेषु प्रकाशितम्⁷। एतत् महाग्रन्थं काश्मीरशैवदर्शनस्य सर्वाङ्गीणं विवेचनं प्रस्तौति।

2.2. आधुनिकविद्वद्भिः समीक्षा

आधुनिकैः विद्वद्भिः काश्मीरशैवदर्शनस्य गम्भीरं विश्लेषणं कृतम्। जयदेव सिंह महोदयेन (१८९३-१९८६) अनेकानि महत्त्वपूर्णानि कृतानि यत्र स्पन्दकारिकाणाम्², विज्ञानभैरवस्य⁶, शिवसूत्राणां¹, प्रत्यभिज्ञाहृदयस्य⁴ च अनुवादाः व्याख्याश्च सन्ति।

मार्क डिकझोस्की (Mark Dyczkowski) महोदयेन काश्मीरशैवदर्शनस्य तान्त्रिकपरम्परायाः च सम्बन्धस्य विस्तृतं विवेचनं कृतम्। तस्य प्रसिद्धः ग्रन्थः "The Doctrine of Vibration: An Analysis of the Doctrines and Practices of Kashmir Shaivism"⁷ स्पन्दसिद्धान्तस्य विस्तृतं व्याख्यानं प्रस्तौति। तेन स्पन्दकारिकायाः चतुर्भिः टीकाभिः सह अनुवादः "The Stanzas on Vibration"⁸ इति नाम्ना प्रकाशितः।

2.3. आधुनिका शोधपरम्परा

जे. सी. चटर्जी-महोदयेन (J. C. Chatterji) काश्मीरशृङ्खलायां प्रकाशितः "Kashmir Shaivism"⁹ इति ग्रन्थः पाश्चात्यजगति अस्य दर्शनस्य प्रथमं व्यवस्थितं परिचायकं मन्यते; तत्र षट्त्रिंशत्तत्त्वप्रक्रिया प्रत्यभिज्ञासिद्धान्तश्च संक्षेपेण निरूपितौ। अनन्तरं के. सी. पाण्डेय-महोदयस्य "Abhinavagupta: An Historical and Philosophical Study"¹⁰ इति बृहद्ग्रन्थेन अभिनवगुप्तस्य कालनिर्णयः, गुरुपरम्परा, कृतिसूची च प्रामाणिकरूपेण स्थापिताः। अनेन द्वयेन अस्य क्षेत्रस्य आधुनिकशोधस्य आधारशिला निर्मिता।

नवजीवन-रस्तोगी-महोदयेन तन्त्रालोकस्य संरचनात्मकं विश्लेषणं "Introduction to the Tantrāloka: A Study in Structure"¹¹ इति ग्रन्थे प्रस्तुतम्; तस्यैव "The Krama Tantricism of Kashmir"¹² इति कृतौ क्रमसम्प्रदायस्य पृथक्सत्ता प्रत्यभिज्ञया सह तस्य सम्बन्धश्च विवेचितौ। ऐतिहासिक-भाषाशास्त्रीयदृष्ट्या अलेक्सिस्-सैण्डर्सन्-महोदयस्य निबन्धौ "Śaivism and the Tantric Traditions"¹³ "The Śaiva Age"¹⁴ च शैवागमपरम्परायाः विस्तृतं मानचित्रं प्रस्तुतः, यत्र त्रिकदर्शनस्य स्थानं व्यापकतरे तान्त्रिकसन्दर्भे निर्दिष्टम्।

दार्शनिकव्याख्यानपक्षे पॉल म्युलर-ऑर्टेगा-महोदयस्य "The Triadic Heart of Śiva"¹⁵ इति ग्रन्थः कौलपरम्परायाः हृदयतत्त्वं विवृणोति। डेविड्-पीटर-लॉरेन्स्-महोदयेन "Rediscovering God with Transcendental Argument"¹⁶ इति कृतौ उत्पलदेवस्य युक्तिपद्धतिः पाश्चात्यदर्शनस्य पारमार्थिकयुक्तिपद्धत्या सह तुलिता। इसाबेल्-रात्ये-महोदयया "Le Soi et l'Autre"¹⁷ इति ग्रन्थे प्रत्यभिज्ञादर्शनस्य बौद्धविज्ञानवादेन सह संवादः सूक्ष्मतया विश्लेषितः, जॉन्-नेमेक्-महोदयेन च "The Ubiquitous Śiva"¹⁸ इति कृतौ सोमानन्दस्य शिवदृष्टिः तत्कालीनैः वादिभिः सह तस्य विवादश्च प्रकाशितौ।

विषयविशेषाध्ययनेषु आन्द्रे-पादू-महोदयस्य "Vāc: The Concept of the Word in Selected Hindu Tantras"¹⁹ वाक्शक्तेः चतुरः स्तरान् विवेचयति; लिलियन्-सिल्बर्न्-महोदयायाः "Kuṇḍalinī: The Energy of the Depths"²⁰ योगानुभवपक्षं, देवव्रत-सेनशर्म-महोदयस्य "The Philosophy of Sādhana"²¹ च साधनामीमांसां प्रस्तौतः। बेत्तिना-ब्यौमर्-महोदयया "Abhinavagupta's Hermeneutics of the Absolute: Anuttaraprakriyā"²² इति ग्रन्थे अनुत्तरतत्त्वस्य व्याख्यानपद्धतिः उद्धाटिता। गेविन्-फ्लड्-महोदयस्य "The Tantric Body"²³ देहसाधनायाः सैद्धान्तिकं स्वरूपम्, स्थानेश्वर-तिमिल्लिना-महोदयस्य "Consciousness in Indian Philosophy"²⁴ चैतन्यमात्रवादस्य तुलनात्मकं विवेचनम्, नतालया-इसायेवा-महोदयायाः "From Early Vedanta to Kashmir Shaivism"²⁵ गौडपाद-भर्तृहरि-अभिनवगुप्तानां वैचारिकसन्धिं च प्रकाशयन्ति।

2.4. शोधावकाशः

एतेषु अध्ययनेषु ऐतिहासिकः, भाषाशास्त्रीयः, साधनापरकश्च पक्षः प्रचुरं विवेचितः। किन्तु अभेदाभेदसिद्धान्तस्य स्वरूपं शाङ्करादवैत-शाक्तादवैत-बौद्धविज्ञानवादैः सह एकत्र तुलनात्मकरूपेण, तदपि संस्कृतभाषायाम्, अल्पम् एव निरूपितम्। प्रायेण एताः तुलनाः आङ्ग्लभाषायां विकीर्णाः, संस्कृतशोधसाहित्ये तु सङ्कलिताः न दृश्यन्ते। अयं शोधपत्रः तम् एव अवकाशं पूरयितुं प्रयतते।

3. सैद्धान्तिकः आधारः

3.1. प्रमुखतत्त्वानि

काश्मीरशैवदर्शने कतिपयेषु मूलभूतेषु तत्त्वेषु प्रतिष्ठितम्:

3.1.1. प्रकाशविमर्शयोः एकत्वम्:

परमशिवः प्रकाशरूपः च विमर्शरूपश्च। प्रकाशः चैतन्यस्य प्रकटता, विमर्शः तु स्वात्मावभासनम्। अयं सिद्धान्तः काश्मीरशैवदर्शनस्य मूलाधारः। प्रकाशः केवलं प्रकाशमानता नास्ति, अपितु विमर्शरूपेण स्वं प्रकाशयति।

3.1.2. स्वातन्त्र्यम्:

परमशिवस्य मुख्यं लक्षणं स्वातन्त्र्यम्। अयं स्वातन्त्र्यः न केवलं निषेधात्मकः स्वतन्त्रतारूपः, अपितु सृजनात्मकः शक्तिरूपश्च। तन्त्रालोके⁵ अभिनवगुप्तः स्वातन्त्र्यस्य महत्त्वं बहुत्र प्रतिपादयति।

3.1.3. स्फुरत्ता:

जीवन्तता, स्पन्दनशीलता, गतिशीलता च स्फुरत्ताशब्देन निर्दिश्यते। शिवस्य चैतन्यं स्थितिशीलं नास्ति, अपितु सदा स्फुरन्तम्। स्पन्दकारिकाः² इदं तत्त्वं विस्तारेण विवेचयन्ति।

स्पन्दकारिकाणाम् आदिश्लोकः इदं तत्त्वं सङ्क्षेपेण सूचयति "यस्योन्मेषनिमेषाभ्यां जगतः प्रलयोदयौ। तं शक्तिचक्रविभवप्रभवं शङ्करं स्तुमः॥"² इति। अत्र उन्मेषनिमेषौ न कालिकौ क्रमौ, अपितु चैतन्यस्य स्वाभाविकः स्पन्दः, यस्मात् सृष्टिसंहारौ युगपत् प्रवर्तते। स्फुरत्ता एव तत् तत्त्वं येन अद्वैतं जडम् एकत्वं न भवति, अपितु सजीवं सक्रियं च तिष्ठति।

3.1.4. पञ्चकृत्यम्:

सृष्टिः, स्थितिः, संहारः, तिरोधानम्, अनुग्रहश्च इति पञ्चविधं कृत्यं परमशिवस्य नित्यव्यापारः। क्षेमराजः प्रत्यभिज्ञाहृदये⁴ प्रतिपादयति यत् इदं पञ्चकृत्यं न केवलं ब्रह्माण्डस्तरे, अपितु प्रतिजीवस्य प्रतिक्षणानुभवे अपि प्रवर्तते विषयस्य उन्मीलनं सृष्टिः, तस्य स्थैर्यं स्थितिः, तन्निवृत्तिः संहारः, आत्मस्वरूपविस्मृतिः तिरोधानम्, प्रत्यभिज्ञानं च अनुग्रहः। अनेन सिद्धान्तेन दर्शनस्य तात्त्विकः पक्षः अनुभवपक्षश्च एकत्र योजितौ, अद्वैतं च केवलं सिद्धान्तमात्रं न भूत्वा प्रतिक्षणसाध्यम् अनुभवरूपं जातम्।

3.2. षट्त्रिंशत्तत्त्वप्रक्रिया

काश्मीरशैवदर्शने विश्वस्य अभिव्यक्तिः षट्त्रिंशत्तत्त्वक्रमेण वर्ण्यते। शिवशक्ती शुद्धाध्वनः मूले स्तः; सदाशिव-ईश्वर-शुद्धविद्यातत्त्वेषु अहम्-इदम्-भावयोः क्रमिकं वैषम्यं प्रकटति। मायातत्त्वं कञ्चुकपञ्चकं च कला, विद्या, रागः, कालः, नियतिः सीमिततां जनयतः, यतः पुरुषतत्त्वं प्रकृतितत्त्वं च उदेतः। ततः अवशिष्टानि चतुर्विंशतितत्त्वानि साङ्ख्यसम्मतानि एव।

अत्र वैशिष्ट्यम् इदं यत् साङ्ख्यमते प्रकृतिः पुरुषात् स्वतन्त्रा, अस्मिन् दर्शने तु सर्वाणि तत्त्वानि शिवस्य स्वातन्त्र्यशक्तेः सङ्कोचमात्रम्। अतः तत्त्वक्रमः न जडपदार्थानां क्रमः, अपितु चैतन्यस्य स्वसङ्कोचक्रमः। चट्टर्जी-महोदयेन एषा प्रक्रिया आधुनिकपाठकानां कृते व्यवस्थितरूपेण निरूपिता⁹।

3.3. मलत्रयम् उपायचतुष्टयं च

बन्धस्य कारणं मलत्रयम् आणवमलम् (अपूर्णत्वबोधः), मायीयमलम् (भेददर्शनम्), कर्ममलं (कर्मसंस्कारजन्यं वासनाजालम्) च। एतेषां निवृत्तये अभिनवगुप्तः तन्त्रालोके⁵ उपायचतुष्टयं निरूपयति अनुपायः, शाम्भवोपायः, शाक्तोपायः, आणवोपायश्च। अनुपाये साधनायाः अपेक्षा एव नास्ति, गुरुकृपया सहसा प्रत्यभिज्ञा भवति; शाम्भवोपाये इच्छाशक्तिः, शाक्तोपाये ज्ञानशक्तिः, आणवोपाये च क्रियाशक्तिः प्रधाना।

अयम् उपायक्रमः न मूल्यक्रमः, अपितु अधिकारिभेदेन विभागः; एकस्मात् उपायात् अपरं प्रति गतिः अपि सम्भवा। सेनशर्म-ब्यौमर्-प्रभृतिभिः विद्वद्भिः अस्याः उपायमीमांसायाः विस्तृतं विवेचनं कृतम्^{21,22}, यत्र दर्शनस्य सिद्धान्तपक्षः साधनापक्षश्च अभिन्नौ इति प्रदर्शितम्।

4. अभेदाभेदसिद्धान्तस्य विश्लेषणम्

4.1. अभेदस्य स्वरूपम्

काश्मीरशैवदर्शने अभेदः परमार्थिकः सत्यः। परमशिवः सर्वस्य आधारः, सर्वं च तस्मिन्नेव विद्यते। ईश्वरप्रत्यभिज्ञाकारिकासु³ उत्पलदेवः परमशिवस्य सर्वात्मकतां प्रतिपादयति। अत्र अभेदः न केवलं सर्वस्य एकत्वम्, अपितु सर्वस्य शिवस्वरूपत्वम् अपि। यत् किञ्चित् विद्यते तत् सर्वं शिवस्यैव अभिव्यक्तिः।

4.2. आभासवादः

काश्मीरशैवदर्शने जगत् आभासरूपम्। आभासः न मिथ्या, न च पूर्णसत्यः। अयं शिवस्य स्वातन्त्र्यस्य अभिव्यक्तिः। अभिनवगुप्तः तन्त्रालोके⁵ व्याचष्टे यथा शिवस्य स्वातन्त्र्येण एव सृष्टिः स्थितिः लयश्च भवति। आभासवादेन काश्मीरशैवदर्शनं विवर्तवादात् परिणामवादात् च पृथक्। जगत् न विवर्तः (मिथ्याभासः) यथा साङ्करमते, न च वास्तविकपरिणामः यथा साङ्ख्यमते। जगत् शिवस्य स्वप्रकाशनम्।

4.3. आगमप्रमाणम्

अयम् अभेदः केवलं युक्तिसिद्धः न, अपितु आगमप्रतिपादितः अपि। शिवसूत्रेषु¹ "चैतन्यमात्मा" (१.१) इति प्रथमसूत्रेण आत्मनः स्वरूपं क्रियाशीलं चैतन्यम् एव इति निर्दिष्टम् न तु निष्क्रियं साक्षिमात्रम्। क्षेमराजस्य प्रत्यभिज्ञाहृदये⁴ "चितिः स्वतन्त्रा विश्वसिद्धिहेतुः" (१) इति प्रथमसूत्रेण चितेः स्वातन्त्र्यं विश्वाभिव्यक्तेः कारणत्वं च एकत्र प्रतिपादितम्। एतयोः सूत्रयोः समन्वयेन ज्ञायते यत् अत्र चैतन्यं ज्ञातृमात्रं न, अपितु कर्तृ अपि; अनेन एव अभेदसिद्धान्तः निष्क्रियाद् अद्वैताद् भिद्यते।

4.4. भेदस्य स्थानम्

अभेदे परमार्थतः प्रतिष्ठिते सत्यपि भेदः अस्मिन् दर्शने न निषिध्यते। भेदः शिवस्य स्वातन्त्र्यशक्त्या स्वेच्छया स्वीकृतः सङ्कोचः। यदि शिवः भेदं कर्तुं न शक्नुयात्, तर्हि तस्य स्वातन्त्र्यम् एव सीमितं स्यात्, परतन्त्रता च आपद्येत। अतः भेदः स्वातन्त्र्यस्य प्रमाणम्, न तु तस्य बाधकम्। इयं युक्तिः साङ्करमतात् मौलिकं विच्छेदं दर्शयति, यत्र भेदः अध्यासमूलः अतश्च निवर्त्यः; अत्र तु भेदः शिवलीलायाः अङ्गम्, ज्ञानोदये अपि न लुप्यते, अपितु शिवमयतया अनुभूयते।

4.5. भेदाभेदयोः समन्वयः

अस्मिन् दर्शने त्रयः स्तराः निर्दिश्यन्ते शुद्धे शिवतत्त्वे अभेदः, शक्तितत्त्वे भेदाभेदः, मायाध्वनि च भेदः। दर्पणदृष्टान्तः अत्र प्रसिद्धः दर्पणे प्रतिबिम्बितानि नगर-ग्राम-पर्वतादीनि परस्परं भिन्नानि, दर्पणात् तु अभिन्नानि। एवं जगत् परस्परं भिन्नम्, शिवात् तु अभिन्नम्।

किन्तु दृष्टान्तस्य सीमा अपि ज्ञातव्या। दर्पणः प्रतिबिम्बस्य कारणं न भवति, बाह्यवस्तु अपेक्षते; परमशिवः तु स्वात्मन्येव स्वातन्त्र्येण विश्वं प्रतिबिम्बयति, न किमपि बाह्यम् अपेक्षते। अतः अयं दृष्टान्तः आंशिकः एव, तस्य च मर्यादा स्वयम् अभिनवगुप्तेन निर्दिष्टा। एवं भेदाभेदसिद्धान्तः न समन्वयमात्रं प्रयोजयति, अपितु द्वयोः स्तरयोः तात्त्विकं सम्बन्धं व्यवस्थापयति।

4.6. वाकशक्तेः चत्वारः स्तराः

अभेदात् भेदाभिव्यक्तिः वाक्शक्तेः चतुर्भिः स्तरैः अपि व्याख्यायते परा, पश्यन्ती, मध्यमा, वैखरी च। परावाचि शब्दार्थयोः पूर्णः अभेदः; पश्यन्त्यां भेदस्य प्रथमं स्फुरणम्; मध्यमायां मानसिकः विकल्पक्रमः; वैखर्यां च उच्चारितशब्दरूपेण पूर्णः भेदः। पादू-महोदयेन एषा स्तरमीमांसा भर्तृहरेः शब्दाद्वैतेन सह तुलिता¹⁹। अनया प्रक्रियया अभेदाभेदसिद्धान्तः भाषादर्शनेन सह संयुज्यते, वाक् च केवलं संकेतसाधनं न भूत्वा चैतन्यस्य स्वाभिव्यक्तिरूपेण गृह्यते।

5. तुलनात्मक विवेचनम्

5.1. काश्मीरशैवम् - शाङ्करादवैतम्

सारणी 1: काश्मीरशैव-शाङ्करादवैतयोः तुलना

विषयः	काश्मीरशैवम्	शाङ्करादवैतम्
ब्रह्मस्वरूपम्	स्वातन्त्र्यमयः शिवः, प्रकाशविमर्शात्मकः	निर्गुणं निर्विशेषं ब्रह्म
जगतः स्थितिः	आभासः (स्वातन्त्र्यस्य अभिव्यक्तिः)	विवर्तः (मिथ्याभासः)
मायाशक्तिः	शिवस्य स्वशक्तिः, सकारात्मिका	अविद्या, नकारात्मिका
मोक्षमार्गः	प्रत्यभिज्ञा (पुनःस्मरणम्)	ब्रह्मज्ञानम् (अज्ञाननिवृत्तिः)
जगत्प्रति दृष्टिः	सकारात्मिका, स्वीकारात्मिका	नकारात्मिका, त्यागात्मिका

शाङ्करादवैते ब्रह्म निर्गुणं निर्विशेषम्, जगत् मिथ्या, माया अविद्यारूपा। काश्मीरशैवदर्शने तु शिवः स्वातन्त्र्यमयः, जगत् तस्य आभासः, माया तस्य स्वशक्तिः²⁶।

5.2. काश्मीरशैवम् - शाक्तादवैतम्

श्रीविद्यापरम्परायाः शाक्तादवैतेन सह काश्मीरशैवस्य निकटं साम्यम्, यतः उभयत्र अपि शक्तिः सत्या, जगच्च सत्यम्। भेदस्तु प्राधान्यविषये त्रिकदर्शने प्रकाशरूपः शिवः प्रधानतया निरूप्यते, श्रीविद्यायां तु विमर्शरूपा त्रिपुरसुन्दरी।

सारणी 2: काश्मीरशैव-शाक्तादवैतयोः तुलना

विषयः	काश्मीरशैवम् (त्रिकम्)	शाक्तादवैतम् (श्रीविद्या)
परमतत्त्वम्	प्रकाशप्रधानः परमशिवः	विमर्शप्रधाना त्रिपुरसुन्दरी
शिवशक्तिसम्बन्धः	शक्तिः शिवस्य स्वातन्त्र्यम्	शिवः शक्तेः प्रकाशाधारः
मुख्यग्रन्थाः	तन्त्रालोकः, ईश्वरप्रत्यभिज्ञा	वामकेश्वरतन्त्रम्, योगिनीहृदयम्
साधनापद्धतिः	प्रत्यभिज्ञा, उपायचतुष्टयम्	श्रीचक्रोपासना, मन्त्रसाधना
दार्शनिकं बलम्	ज्ञानमीमांसा, चिद्विलासः	मन्त्रशास्त्रं, क्रियामीमांसा

डग्लस्-ब्रूक्स-महोदयेन "The Secret of the Three Cities"²⁷ इति ग्रन्थे इदं साम्यं वैषम्यं च सप्रमाणं निरूपितम्। डिकझोस्की-महोदयस्य "The Canon of the Śaivāgama and the Kubjikā Tantras"²⁸ इति कृत्या पश्चिमाम्नायस्य पृथक्परम्परा अपि प्रकाशिता। एवं शाक्तादवैतं काश्मीरशैवस्य प्रतिपक्षः न, अपितु समानमूलात् प्रवृत्ता सहोदरधारा।

5.3. काश्मीरशैवम् - बौद्धविज्ञानवादः

प्रत्यभिज्ञादर्शनस्य विकासे बौद्धप्रमाणपरम्परया सह विवादः महतीं भूमिकां निर्वहति। धर्मकीर्त्यादीनां विज्ञानवादिनां मते ज्ञानं क्षणिकं स्वसंवेदनरूपं च, स्थायी आत्मा तु नास्ति। उत्पलदेवः प्रत्यभिज्ञान्यायेन प्रत्यवमृशति यदि स्मृतिः प्रत्यभिज्ञा च सम्भवतः, तर्हि पूर्वानुभवं वर्तमानानुभवं च एकीकुर्वन् स्थायी विमर्शात्मकः आत्मा अवश्यं स्वीकार्यः, अन्यथा "सोऽयम्" इति ज्ञानं न घटेत्।

रात्ये-महोदयया लॉरेन्स-महोदयेन च अयं वादः विस्तरेण विश्लेषितः^{16,17}; तोरेल्ला-महोदयस्य समीक्षात्मकसंस्करणे³ मूलपाठनिर्णयः सुदृढः कृतः। एवं काश्मीरशैवस्य अद्वैतं बौद्धक्षणिकवादात् स्थायिविमर्शात्मकात्मस्वीकारेण, शाङ्करादवैतात् च क्रियाशीलस्वातन्त्र्यस्वीकारेण भिद्यते। अनेन त्रिविधतुलनेन अस्य दर्शनस्य पृथक्स्थानं स्पष्टं भवति।

6. समीक्षात्मक मूल्याङ्कनम्

6.1. दर्शनस्य बलानि

- समन्वयात्मकता: काश्मीरशैवदर्शनं द्वैत-अद्वैतयोः मध्ये सेतुरूपम्। न केवलं अद्वैतं, न केवलं द्वैतम्, अपितु उभयोः समन्वयः।

- अनुभवप्रधानता: केवलं शास्त्रीयं नास्ति, अपितु योगाभ्यासेन साक्षात्कार्यम्।
- स्वातन्त्र्यसिद्धान्तः: जीवस्य स्वतन्त्रतायाः दार्शनिकं प्रतिष्ठानं प्रदत्तम्।
- भाषादार्शनिकं योगदानम्: वाकशक्तेः स्तरमीमांसया शब्दार्थसम्बन्धस्य नूतना व्याख्या प्रदत्ता।

6.2. दर्शनस्य सीमा:

- दुर्बोधत्वम्: अत्यन्तं गूढं दर्शनम्, सामान्यजनेभ्यः दुर्बोधम्।
- तान्त्रिकपरम्परायाः आश्रयः: गुरुपरम्परायाः अभावे अस्य दर्शनस्य पूर्णबोधः कठिनः।
- पाठसमीक्षायाः अपूर्णता: बहूनां ग्रन्थानां समीक्षात्मकसंस्करणानि अद्यापि न सम्पादितानि, अतः केषुचित् सिद्धान्तेषु निर्णयः अनिश्चितः।
- ऐतिहासिकप्रमाणानां न्यूनता: आचार्याणां कालनिर्णये परम्परागतवृत्तान्तेषु एव प्रायः आश्रयः, बाह्यप्रमाणानि च विरलानि।

6.3. आधुनिकसन्दर्भे प्रासङ्गिकता

अस्य दर्शनस्य प्रासङ्गिकता अद्यत्वे त्रिषु क्षेत्रेषु दृश्यते। प्रथमं चैतन्यविमर्शक्षेत्रे स्वसंवेदनस्य, आत्मबोधस्य, अनुभवस्य च स्वरूपविषये विमर्शसिद्धान्तः नूतनां दृष्टिं प्रयच्छति; तिमिल्लिना-महोदयेन एतादृशी तुलना प्रवर्तिता²⁴। द्वितीयं तुलनात्मकदर्शनक्षेत्रे लॉरेन्स-रात्ये-प्रभृतीनां कार्येण भारतीययुक्तिपद्धतिः पाश्चात्यदार्शनिकविमर्शं प्रवेशिता^{16,17}। तृतीयं सौन्दर्यशास्त्रे अभिनवगुप्तस्य रसमीमांसा तस्यैव अद्वैतसिद्धान्तेन सह अन्तर्लीना, इति पाण्डेय-महोदयेन प्रदर्शितम्¹⁰।

6.4. भाविशोधदिशाः

भाविशोधाय कतिपयाः दिशाः निर्दिष्टाः शक्याः। अद्यापि बहवः तान्त्रिकग्रन्थाः हस्तलेखरूपेण एव तिष्ठन्ति, तेषां समीक्षात्मकसम्पादनम् आवश्यकम्। क्रम-कुल-त्रिकपरम्पराणां पारस्परिकसम्बन्धः, तासां च ऐतिहासिकक्रमः, इति विषये विद्वत्सु मतभेदः वर्तते। तदतिरिक्तं संस्कृतभाषायाम् आधुनिकशोधसाहित्यस्य न्यूनता अस्ति; अनया भाषया लिखितानि विश्लेषणानि परम्परागतपण्डितानाम् आधुनिकविद्वत्समुदायस्य च मध्ये सेतुं रचयितुं समर्थानि।

7. उपसंहारः

काश्मीरशैवदर्शने अभेदाभेदसिद्धान्तः भारतीयदार्शनिकपरम्परायाः महनीयं योगदानम्। स्वातन्त्र्यसिद्धान्तेन, स्फुरत्तातत्त्वेन, प्रकाशविमर्शरूपचेतनायाः व्याख्यानेन च इदं दर्शनं अद्वैतचिन्तनस्य नूतनं क्षितिजं उद्घाटितवत्।

अयं सिद्धान्तः न केवलं दार्शनिकं विश्लेषणम्, अपितु जीवनस्य व्यावहारिकमार्गदर्शकम् अपि। अभेदे भेदस्य भेदे च अभेदस्य अनुभवः साधकं पूर्णत्वाय नयति। शिवस्य स्वातन्त्र्यस्य प्रत्यभिज्ञानेन जीवः स्वस्य दिव्यस्वरूपं जानाति।

सारतः, अयं शोधः त्रीणि निष्कर्षाणि प्रस्तौति — प्रथमं यत् अत्र भेदः अभेदस्य विरोधी न, अपितु स्वातन्त्र्यस्य साक्षात् प्रमाणम्; द्वितीयं यत् इदं दर्शनं शाङ्करादवैतात् जगत्सत्ताविषये, शाक्तादवैतात् प्राधान्यविषये, बौद्धविज्ञानवादाच्च आत्मसत्ताविषये स्पष्टं भिद्यते; तृतीयं यत् अस्य सिद्धान्तस्य तात्त्विकः साधनापरश्च पक्षौ परस्परम् अविभाज्यौ।

अन्ते, काश्मीरशैवदर्शनं नः स्मारयति यत् सर्वं शिवमयम्, सर्वं चैतन्यस्पन्दनम्, सर्वं च स्वातन्त्र्यस्य लीला। अभेदाभेदयोः समन्वयेन जीवनं पूर्णतां प्राप्नोति, साधकः च परमशिवस्य साक्षात्कारं करोति।

सन्दर्भग्रन्थसूची

1. Singh, J. *Śiva Sūtras: The Yoga of Supreme Identity*. Motilal Banarsidass, 1979.
2. Singh, J. *Spanda-Kārikās: The Divine Creative Pulsation*. Motilal Banarsidass, 1980.
3. Torella, R. *The Īśvarapratyabhijñānākārikā of Utpaladeva with the Author's Vṛtti: Critical Edition and Annotated Translation*. Istituto Italiano per l'Africa e l'Oriente, 1994.
4. Singh, J. *Pratyabhijñāhṛdayam: The Secret of Self-Recognition*. Motilal Banarsidass, 1963.
5. Abhinavagupta. *Tantrāloka*. Commentary by Jayaratha. Edited by M. R. Shastri and M. K. Shastri. Vols. 1–12. Kashmir Series of Texts and Studies, 1918–1938.
6. Singh, J. *Vijñānabhairava or Divine Consciousness: A Treasury of 112 Types of Yoga*. Motilal Banarsidass, 1979.
7. Dyczkowski, M. S. G. *The Doctrine of Vibration: An Analysis of the Doctrines and Practices of Kashmir Shaivism*. State University of New York Press, 1987.

8. Dyczkowski, M. S. G., trans. *The Stanzas on Vibration: The Spandakārikā with Four Commentaries*. State University of New York Press, 1992.
9. Chatterji, J. C. *Kashmir Shaivism*. Kashmir Series of Texts and Studies, 1914. Reprint, State University of New York Press, 1986.
10. Pandey, K. C. *Abhinavagupta: An Historical and Philosophical Study*. 2nd ed. Chowkhamba Sanskrit Series, 1963.
11. Rastogi, N. *Introduction to the Tantrāloka: A Study in Structure*. Motilal Banarsidass, 1987.
12. Rastogi, N. *The Krama Tantricism of Kashmir: Historical and General Sources*. Vol. 1. Motilal Banarsidass, 1979.
13. Sanderson, A. "Śaivism and the Tantric Traditions." In *The World's Religions*, edited by S. Sutherland, L. Houlden, P. Clarke, and F. Hardy, 660–704. Routledge, 1988.
14. Sanderson, A. "The Śaiva Age: The Rise and Dominance of Śaivism during the Early Medieval Period." In *Genesis and Development of Tantrism*, edited by S. Einoo, 41–350. Institute of Oriental Culture, University of Tokyo, 2009.
15. Muller-Ortega, P. E. *The Triadic Heart of Śiva: Kaula Tantricism of Abhinavagupta in the Non-Dual Shaivism of Kashmir*. State University of New York Press, 1989.
16. Lawrence, D. P. *Rediscovering God with Transcendental Argument: A Contemporary Interpretation of Monistic Kashmiri Śaiva Philosophy*. State University of New York Press, 1999.
17. Ratié, I. *Le Soi et l'Autre: Identité, différence et altérité dans la philosophie de la Pratyabhijñā*. Brill, 2011.
18. Nemec, J. *The Ubiquitous Śiva: Somānanda's Śivadṛṣṭi and His Tantric Interlocutors*. Oxford University Press, 2011.
19. Padoux, A. *Vāc: The Concept of the Word in Selected Hindu Tantras*. Translated by J. Gontier. State University of New York Press, 1990.
20. Silburn, L. *Kuṇḍalinī: The Energy of the Depths*. Translated by J. Gontier. State University of New York Press, 1988.
21. Sensharma, D. B. *The Philosophy of Sādhana: With Special Reference to the Trika Philosophy of Kashmir*. State University of New York Press, 1990.
22. Bäumer, B. *Abhinavagupta's Hermeneutics of the Absolute: Anuttaraprakriyā — An Interpretation of His Parātrīśikā Vivaraṇa*. Indian Institute of Advanced Study and D. K. Printworld, 2011.
23. Flood, G. *The Tantric Body: The Secret Tradition of Hindu Religion*. I. B. Tauris, 2006.
24. Timalisina, S. *Consciousness in Indian Philosophy: The Advaita Doctrine of "Awareness Only"*. Routledge, 2009.
25. Isayeva, N. *From Early Vedānta to Kashmir Shaivism: Gaudapada, Bhārtrhari, and Abhinavagupta*. State University of New York Press, 1995.
26. Singh, J. *Vedānta and Advaita Shaivagāma of Kashmir: A Comparative Study*. Sri Ramakrishna Math, 1985.
27. Brooks, D. R. *The Secret of the Three Cities: An Introduction to Hindu Śākta Tantrism*. University of Chicago Press, 1990.
28. Dyczkowski, M. S. G. *The Canon of the Śaivāgama and the Kujikā Tantras of the Western Kaula Tradition*. State University of New York Press, 1988.